سرمست

١٨

١٩٩٨

سرمشق

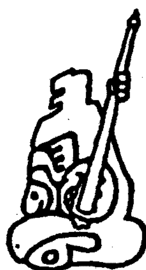
سرمست

۱۸

۱۹۹۸ع

مرتب :

محمد علي حداد

سچل سرمست يادگار ڪميٽي

خيرپور.

۱۴۱۸ھ \ 1998ع

سرمست : ١٨ - ١٩٩٨ع

مرتب : محمد علي حداد

ٽائيٽل ڊزائين : سعيد منگي

ڪئليگرافي : قيوم منگي

ڪمپوزر : نظام الدين، فدا حسين

ڇپيندڙ : پوپٽ پرنٽنگ پريس خيرپور.

ڇپائيندڙ : سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور.

قيمت : 40-00 روپيه

Sarmast 18 - 1998

Book Series of Sachal Sarmast Memorial Committee
Khairpur, Sindh.

Edited By: MOHAMMAD ALI HADDAD

Printed By: POPAT PRESS, Mall Road, Khairpur.

Publisher: Sachal Sarmast Memorial Committee
Khairpur, Sindh.

فهرست

پنهنجي پاران

سرمست سلسلي جو هيءُ ارڙهون ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي. سرمست سلسلي جو پهريون ڪتاب ١٩٨١ع ۾ محترم غلام محمد ميمڻ، تڏهوڪي ڊپٽي ڪمشنر خيرپور جي ادب دوستي جو چٽو ۽ پرخلوص تحفو هيو، جيڪو رب پاڪ جي مهربانيءَ سان مسلسل هلندو پيو اچي. اڄ جڏهن اسان سرمست سلسلي جو هيءُ ارڙهون ڪتاب مهربان پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيا آهيون، تڏهن اسان پنهنجي خدمتن تي سرهائي محسوس ڪري رهيا آهيون. ڇو جو "سرمست" بلاشبهه سچل شناسيءَ جي تحريڪ جو عنوان بڻجي چڪو آهي.

سرمست-١ (١٩٨١)ع کان سرمست-١٨ (١٩٩٨ع) تائين سيني ڪتابن کي جڏهن هڪ هنڌ رکي ڏسون ٿا، ته اسان کي سچل سرمست جي سوانح يا سندس ڪلام جي صحت، فڪر، فن ۽ عام مقبوليت سان گڏوگڏ سندس ڪلام جي ماخذن ۽ ٻين صوفي شاعرن جي ڪلام سان تقابلي مطالعي جا انمول موتي پنهنجي افاديت سبب پاڻ ڏي متوجهه ڪندي نظر اچن ٿا. جنهن جو خاص سبب اهو آهي جو "سرمست" سلسلي سچل رحه جي مطالعي جي معاملي ۾ عقيدت مندي واري سقوط کي ٽوڙي تحقيقي جاڳرتا جو بنياد وڌو آهي.

مان سرمست سلسلي ۾ شايع ٿيل موضوعن جو تفصيل ڏيڻ انهيءَ ڪري مناسب نٿو سمجهان ڇو ته هن سرمست ١٨ ۾ سرمست سلسلي ۾ ڇپيل سيني مضمونن ۽ سندن ليکڪن جي فهرست يڪجا ڪري پيش ڪئي پئي وڃي. ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر صاحب جو هن شماري ۾ هڪ مضمون به شامل آهي جيڪو "سرمست" ۾ ڇپيل مواد تي مختصر تبصري جي حيثيت رکي ٿو.

مان ته هتي سرمست سلسلي کي جيڪو سچل سائين جي سوانح ۽ ڪلام تي تحقيق جي تحريڪ ڇئي رهيو آهيان، ان جي چند حاصلات جو ذڪر ڪرڻ ٿو گهران:

(١) هن سلسلي جي ڪري سچل سرمست کي اڻ ڄاڻائي جي بنيادي تي بلا جواز "شاعر هفت زبان" سڏڻ جي بدعت تي موثر احتجاج ڪري سچل سائينءَ کي انهيءَ الزام کان آجو ڪيو ويو ته يورپ جي عورتن کي به چوويهه چوويهه زبانون اچن ٿيون ۽ سچل صرف ستن زبانن جو ڄاڻو هيو!

(٢) سرمست سلسلي ۾ ڏسيل صلاحن کي قابل عمل ڄاڻندي سچل سيمينارن جو رواج پيو. نه صرف ايترو بلڪه "سچل چيئر" ۽ "سچل اڪيڊمي" جو وجود به "سرمست" جي خوابن جي عملي تعبير آهي.

(٣) سال ١٩٩٥ع ۾ اسلام آباد ۾ منعقد ٿيندڙ اديبن جي بين الاقوامي

ڪانفرنس جي موقعي تي پاڪستان جي چوڏهين صوفي شاعرن جي منتخب ڪلام جو دنيا جي ستن وڏين ٻولين (انگريزي فرينچ، اسپيني، روسي، چيني، فارسي ۽ اردو) ۾ ترجمي وارا ڪتاب ڇپرائي عالمن ۾ تقسيم ڪيا ويا. اها ٻه حقيقت ۾ "سرمست" ۾ شايع ٿيل پير حسام الدين راشدي مرحوم جي صدارتي خطات ۾ تمنا هئي ته سچل سرمست کي دنيا وارن سان روشناس ڪرايو وڃي.

(۴) سرمست سلسلي ۾ سچل جي سوانح ۽ ڪلام جي باري ۾ جيترو خالص تحقيقي مواد شايع ٿئي چڪو آهي ان جي افاديت جو انهيءَ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هاڻي سچل سرمست تي جيڪو علمي ذوق رکندڙ پي ايڇ.ڊي. ڪرڻ گهري ٿو ته ان کي پنهنجي مطالعي لاءِ سرمست سلسي جي مختلف ڪتابن کي لازمي طور رفرينس مٽيريل طور استعمال ڪرڻو پوندو!

(۴) سرمست سلسلي جي چوندڊ مضمونن جو جڏهن ٻه سوال اٿيو آهي ته ان ۾ ڇپيل مضمونن جي افاديت کي ڏسندي اهو ڪم ناممڪن نه، ته ٻه ڏکيو ڪم ضرور بڻجي ويو آهي. هينئر سرمست سلسلي جي انتخاب کي ڇپرائڻ لاءِ صرف ٻه طريقا ئي صحيح ثابت ٿيندا. يا نه ڪنهن هڪ عنوان تحت مختلف عالمن جا لکيل مضمون يڪجا ڪري شايع ڪيا وڃن؛ يا وري هڪ هڪ عالم جا "سرمست" ۾ شايع ٿيل سيني مضمون علحدي ڪتاب ۾ شايع ڪرايا وڃن. جيئن تنوير عباسيءَ جي ايامڪاريءَ ۾ "سچل جو مڪتب" ۽ "آري اڇين شال!" سچل چيئر طرفان شايع ڪيا ويا هئا.

اسان پنهنجي روايت کي برقرار رکندي سرمست ۱۸ ۾ ٻه پنهنجي مانوارن عالمن اديبن جا مقالا مضمون جيئن جو تيئن شايع ڪري رهيا آهيون انهن مضمون ۾ بيان ڪيل ويچار سندن مافي الضمير جو اظهار آهي. اسان اظهار جي آزاديءَ جو احترام ڪندي ذورو ٻه قطع و بريد نه ڪئي آهي. لازمي ناهي ته ادارو ٻه انهن ويچارن سان سو في صد متفق هجي. اهي نظريا هر محقق جا ذاتي پنهنجا آهن.

آخر ۾ خيرپور جي سيني سماجي حلقن ۾ يڪسان هر دل عزيز ۽ روشن خيال ڊپٽي ڪمشنر محترم محمد يونس ڏاگها، چيئرمين سچل سرمست ميموريل ڪميٽي خيرپور جو ٿورائيو آهيان جو حضرت سچل سرمست جي ميلي جي سلسلي ۾ وڏو چاهه رکندي "سرمست" کي سهڻي کا سهڻو ڪري ڇپرائڻ ۾ ذاتي دلچسپي ورتائين.

سچل سرمست يادگار ڪميٽي جي سيڪريٽري، پنهنجي مربي ۽ محسن، تنوير عباسيءَ جو ٻه ٿورائتو آهيان جو سرمست کي معياري بڻائڻ لاءِ مفيد مشورا ڏنائين.

حداد منزل پنجهٽي خيرپور ميرس

محمد علي حداد

محمد يونس ڏاگھا

چيئرمين

سچل سرمست يادگار ڪميٽي

۽ ڊپٽي ڪمشنر خيرپور

پيغام

اها اسان لاءِ فخر جي ڳالھ آهي تہ اسان سچل سرمست يادگار ڪميٽي طرفان هر سال وانگر هن سال بہ حضرت سچل سرمست رحہ جو ساليانو عرس ملهائي رهيا آهيون

اسانجي سماج جي ذهني اوسر ۾ جن صوفي درويشن، سنتن ۽ شاعرن وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي، انهن ۾ شاھ لطيف، سچل سرمست ۽ سامي نمايان آهن، پر سچل سرمست جي شاعريءَ جو لهجو نرالو، پُرجوش ۽ بي باڪ آهي، ۽ زمان ۽ مڪان جون حدبنديون اورانگهي آفاقيت جي وسعتن تائين پهتل آهي. سندس پيغام اڄ بہ اوتروئي اهم ۽ تازو آهي، جيترو ڪالھ هئو هن وقت تہ پاڻ اسان کي انهن رهنمائن جي ضرورت آهي اهڙي وقت، سچل سرمست يادگار ڪميٽي "سچل سائين رحہ" جو ساليانو عرس ملهائڻ جو سانباهو ڪري وقت جي سڏ ۾ سڏ ڏنو آهي. منهنجي دعا آهي تہ اسان سڀني جي اها ڪاوش ڪامياب رهي ۽ شال اها وک وڌندي رهي.

محمد يونس ڏاگها
چيئرمين
سچل سرمست يادگار ڪميٽي
۽ ڊپٽي ڪمشنر خيرپور

محمد يونس ڏاگها اڳوڻي گورنر سنڌ ڪمال اظفر کي
بيج لڳائي رهيو آهي.

عرس جي موقعي تي شاه عبداللطيف يونيورسٽي جو وائيس چانسلر
ڊاڪٽر بشير احمد شيخ ۽ سخي قبول محمد فاروقي، اڳوڻي گورنر سنڌ ڪمال اظفر
کي سچل چيئر طرفان سچل تي ڇپيل ڪتاب تحفي طور پيش ڪري رهيو آهي.

گورنر سنڌ ڪمال اظفر بهترين مقالا نگار طور خضر نوشاهيءَ
کي سچل ايوارڊ ڏئي رهيو آهي.

گورنر سنڌ ڪمال اظفر بهترين ورڪر طور مختيار ملڪ
کي ايوارڊ ڏئي رهيو آهي.

گورنر سنڌ ڪمال اظفر بهترين آرٽسٽ طور غلام نبي فاروقي
کي ايوارڊ ڏئي رهيو آهي.

گورنر سنڌ ڪمال اظفر بهترين گلوڪار طور فيروزگل جو سچل ايوارڊ
سندس فرزند کي ڏئي رهيو آهي.

ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي اسٽيج جي وينل ڊاڪٽر تنوير عباسي،
ڊاڪٽر نواز علي شوق ۽ محمد علي حداد

محفل مشاعري جي موقعي تي اسٽيج جي وينل نياز همايوني،
تاجل بيوس ۽ اياز گل

ڊاڪٽر تنوير عباسي، محمد يونس ڏاگها، نياز همايوني، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو،
ڊاڪٽر نواز علي شوق، سرڪش سنڌي، تاجل بيوس، خضر نوشاهي، ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر،
محمد علي حداد، ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو، محمد پنهل ڏهر، نصرت حسين ابڙو،
ڊاڪٽر بشير احمد شاد، اُميد خيرپوري، ملڪ نديم

عبدالغفار تبسم، ادل سومرو، اياز گل، ذوالفقار سيال، منير سولنگي،
انعام شيخ، حافظ محمد بخش، غلام نبي عاقل، مولوي عبداللطيف سڪندري،
خادم عباسي، ڪوثر ٻرڙو، مير صوبدار سعيد، امام راشدي، ضمير قل،
فرزانہ ڪنول، قربان منگي.

قاضي مقصود گل، مختيار گهمرو، وسيم سومرو، ممتاز بخاري،
شڪيل پريالوي، دانش، محمود سومرو، ضمير لاشاري، غفور چانگ،
ابراهيم ڪرل، بشير منگي، اعجاز چنه، سجاد ميرائي،
امجد دراني، حبيب ساجد

صفر ڪلهوڙو، خالد ٻانيڻ، اختر ٽانوري، مظهر ابڙو، امان ڦل، وشال امير،
لالڻ چنه، حزب الله آءِ سومرو، جيل شهزاد، حبدار جاگيراڻي، قاسم ملڪ،
بيخود بلوچ، سعيد منگي

سچل جو انداز فکر

سچل سرمست جي ڪلام ۾ مضمون، هيئت ۽ زبان جون نيرنگيون.

سچل سرمست جي ڪلام جي مختلف پهلوئن تي هن وقت تائين محققن گهڻو لکيو آهي. جنهن ۾ مضمون، هيئت، زبان ۽ لفظي توڙي معنوي خوبين جو ذڪر ٿيو آهي. سچل سرست جي سوانح عمري ۽ ڪلام جا اڪثر پهلو بحث هيٺ آيا آهن، انهن ۾ سندس هفت زبان شاعر هجڻ يا نہ هجڻ توڙي ڪو ڪلام چوڻ يا نہ چوڻ جا معاملا بہ آهن. شايع ٿيل ڪلام جو مستند هجڻ واري ڳالهہ نهايت اهم آهي. هن سلسلي ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي شايع ڪيل سرائڪي ڪلام جي آخر ۾ ڏنل اردو غزلن جو معاملو بہ شامل آهي. شاعر جو سنڌي، سرائڪي ۽ فارسي ڪلام شايع ٿيل آهي ۽ هاڻي سچل چيئر جي سر پرستي هيٺ نماڻي فقير وارو رسالو ٻيهر شايع ڪيو ويو آهي ۽ نالو علي گوهر جو آيل آهي، تنوير عباسيءَ جي ڪاوش اڃان تہ سردخاني ۾ آهي.

١٩٨٠ع ۾ سچل ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي پير صاحب حسام الدين راشديءَ جي تقرير ۾ هنن اهم پهلوئن تي ڪي رمارڪ موجود آهن. اهي هي آهن:

1. ڇپيل رسالا غلط آهن.
2. سرائڪي ڪلام (سنڌي ادبي بورڊ وارو) جعلي آ.
3. سچل سواءِ سنڌي زبان جي باقي جيڪي ڪجهہ چيو، اهو خام آهي. (سرمست ١٩٨٢/٢ع، سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور، ص ص 30-31).

پير صاحب جا رمارڪ نمبر ١ ۽ ٢ بحث جوڳا آهن ۽ تحقيق جو

کو انت ۽ ڇيھہ ڪونهي. ڪلام جي متن جي صحت ۽ ڪلام جي ملڪيت بابت تحقيق جا دروازا ڪليل آهن. رمارڪ نمبر 3 ڏيان ڇڪائي ٿو. زباني گفتگو ۾ گھاٽي واڌي ٿي وجي ٿي. پير صاحب جي ادب ۽ احترام جي ڪري سردست لب ڪشائي نہ ڪجي تہ بہ هن رمارڪ تي ڇپيل سنڌيءَ ڪانسواءِ ٻين ٻولين جي ڪلام جي چند چاڻ ڪري سگهجي ٿي. پير صاحب فارسيءَ جو اسڪالر هو ۽ ڪلام جي زبان جي صحت جو بهتر ڄاڻو هو. هيڏانهن سرائڪي ڪلام پنهنجي نغمگيءَ سبب متاهون بيٺو آهي.

ساڳي تقرير ۾ پير صاحب اهو بہ چيو آهي تہ:. مان سجهان ٿو سچل تہ ڪيترين ڳالهين ۾ اسان جي شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ ڪئون تمام گهٽو متي آ. "(سرمست ص ٣٢). آغا صوفي ۽ قاضي علي اڪبر اڳ ۾ اها ڳالهہ ڪري آيا آهن. عقيدت جي حد ڪيتري آهي، ان جو جواب پروفيسر لطف الله بدوي "تذڪره لطفي" ۾ ڏيئي چڪو آهي. البت علمي لحاظ کان شاعرانہ ڪمال جي ڪٿ ڪرڻ ۾ ڪو عيب ڪونهي. پير صاحب محترم جي ذڪر ڪيل رمارڪس ڏانهن ڏيان ضرور ڏيڻ کپي ۽ ٻنهي شاعرن جي شاعرانہ ڪمال جي ڪا حد نہ آهي. شاہ صاحب اسان جي هڪ اک آهي تہ سچل سرمست ٻي اک! ڪنهن کي گهٽ ڳهربو؟

هتي آئون سچل سرمست جي شاعرانہ ڪمال جو اندازو فقط سچل جي رسالي (ادبي بورڊ اشاعت) جي ڪلام ۾ آخر ۾ آيل متفرقہ ڪلام واري باب مان ڪلام جي هيئت، زبان ۽ مضمون جي خوبين ۽ نيرنگين جو ٿورو ذڪر ڪريان ٿو. لفظ "نيرنگ" جي آڌار تي اسين اڪثر نيرنگ (جمع: نيرنگيون) ڪم آڻيون ٿا. اصل ۾ فارسي لغت ۾ نيرنگي جي معنيٰ: اٽڪل، فريب،مڪر، حيلو، سحر (جادو) آهي (فرهنگ عميد از استاد حسن عميد، اٺون ڇاپو، تهران ص١٠٧٩). اسين حسن ڪاري، رنگا رنگي ۽ انفرداي درجي جي معنيٰ ۾ نيرنگي ڪم آڻيون ٿا. تمام گهٽ پڙ شعر جي باري ۾ جو پسڻ، جڻ شعر ۾ حسن ۽ خوبيءَ کي پسڻ آهي. هتي منهنجي مراد بہ اها ئي آهي ۽ متفرقي ڪلام واري باب جي حوالي سان ڏسون ٿا. دنيا جي عظيم ليڪن ۽ شاعرن وٽ نہ رڳو لفظن جو جادو موجود آهي، پر معنيٰ ۽

مطلب ۾ به جيڪا سحر ڪاري ڪن ٿا. سا عام ماڻهوءَ کي توڙي علم واري کي ڏنـدين آڱريون ٽي ڏيئي ڇڏي. هـو سوچين ٿا تـہ شاعر اُهي لفظ ۽ اهـا معنيٰ ڪيئن منڊيءَ تي ٽڪ وانگر جڙي! هڪڙي هنديءَ جي شاعر سون کي ڪيئن ذو معنيٰ ڪري ڪم آندو آهي.

سونا لاون پي گئي، سونا ڪم گئي ديس،
سونا ملا نہ پي ملا. روپا هوگئي ڪيس.

نازڪ خيالي، جذبات جي اٿل ۽ بيان جو ڪمال، اعليٰ شاعريءَ جو مثال ڪبير ۽ ٻين هنديءَ جي شاعرن وٽ موجود آهي. ڪبير هڪ شبد ۾ چوي ٿو.

ماٽي ڪهي ڪمهار ڪو، تو رونڌي هئي موهي،
اڪ دن ايسا آئي گا. مين رونڌون گي توهي،
ڪبير آپ ٺگائين اور نہ ٺڳي ڪوئي،
آپ ٺگي دک اوبجي، اور ٺڳي دک هوئي.
ساجن هم تم ايڪ هين ديکن ڪي هين دو،
من سي من ڪو تولئي، ڪيي نہ دومن هو.

ميران ٻائي وانگر هنديءَ جي هڪ ٻي شاعره سهجُو به پنهنجي شاعرانہ حسن ڪاريءَ جا رنگ لائي ڇڏيا. سندس هي ٻہ دوها بہ جذبات جي اٿل ۽ زبان جي حسن جو نمونو آهن.

ٻانهن ڇڙائي جات هو، نربل جان ڪي موهي،
هردي ۾ سين جاؤگي، مرد بنڌوگي توهي.
پننهن سگا سوئي سگا، هڊ سگا نا ڪوئي،
مان بيٺ تريا جري، اچرج جگ ڪو هوئي.

اردوءَ جي اعليٰ شاعرن ۾ غالب، مير، ذوق، اقبال، فيض ۽ فراق موجود آهن. غالب، جو هيٺيون شعر مونکي سندس شاعرانہ اڏام جو بهترين مثال لڳندو آهي.

سب ڪهان ڪچ لالہ وگل ۾ نمايان هوگين،
خاڪ ۾ ڪيا صورتين هونگي ڪ پنهان هوگئين.

اهڙي طرح خواجہ فريد جي ڪافيءَ مان هيٺيون مثال بہ بلند خيالي، تسلسل ۽ لفظن جي جڙت جو بي مثال نمونو آهي.

ميڏا عشق وي تون ميڏا يار وي تون،
ميڏا دين وي تون، ايمان وي تون،
ميڏا جسم وي تون، ميڏا روح وي تون،
ميڏا قلب وي تون، جند جان وي تون،
ميڏا ڪعبہ قبلہ مسجد منبر، مصحف تي قرآن وي تون،
ميڏي فرض فريضي حج زڪواتان، صوم صلواة اذان وي تون.

سنڌي شاعريءَ ۾ شاہ ڪريم، شاہ لطيف ۽ شاہ عنات، سچل، بيدل، روحل ۽ ٻين جي ڪلام ۾ اعلىٰ شاعريءَ جا ڪئين مثال موجود آهن. شاہ ڪريم ڪانوڻي جيڪي تصوف، عشق ۽ نصيحت جا رنگ پسجن ٿا، تن ۾ سچل ۽ سندس دبستان جا شاعر، نہ رڳو نئون اضافو آهن، بلڪ قلندرانہ نعرن جو پڙاڏو بہ آهن. چند لفظن ۾ انهن نينهن جي نعرن جو ذڪر ممڪن تہ ڪونهي، پر سچل سرمست جي ڪلام جو آهنگ پرکڻ لاءِ چند مثال عرض ڪريان ٿو. پاڻ سڃاڻڻ يا حيرت جي عالم ۾ هجڻ واري حالت ۾ سچل سرمست چوي ٿو. ڇا انداز، ڇا زبان ۽ بيان آهي:

آهيان ڪاڪيون ڪهڙي، جا سمجهان نہ ڄاڻان !
بعضي پانيان پتلي، يا آهيان گڏيءَ ڏور،
يا گوءِ آهيان هٿ يار جي، يا وانگيءَ وانگر زور،
يا تان محل آهيان، جنهن ۾ شهنشاہ،
ٻوليون ڪري ڪيتريون، تہ درنئون داناہ،
يا تان گهوڙو آهيان، جو هلائي هسوار،
يا تان موج درياہ جي، جا ٻوڙي تي ٻاهار.

جي پرکي وني ٿو تہ ان ڳالهہ جو جواب خود ڏي ٿو تہ آءٌ ڇا آهيان. جڪي پير مغان ٻڌايو آهي، ان جو اظهار ڪري بہ چوي ٿو تہ ڪيئن سلان ڇو جو عام ان کي سمجهي نہ سگهندا.

هڪي ڏهاڙي پير مغان، مون کي ڳالهہ ڳجهي فرمائي!
سلڻ جهڙي ناهي سا، جا پاڻ پرين پرجهائي،
عام نہ مڃن ان کي، جا صاحبن سمجهائي،
مٽ منجهاروُن مٺي جي، تنهن ساقيءَ سرڪ چڪائي،
پيالي مؤن پرواز ٿيو، واهہ وئي ٻي وائي،
عبد ڇاتو تي جنين، تن بازي هت هارائي،
حق ڪؤن حق نصيب ٿيو ٿي، مدعا سچوءَ سپائي.

ڳوڙهي مضمون کي سمجهڻ هر خاص و عام جي سمجهڻ جي وس ۾ نٿو ٿئي. هر ڪو پنهنجي سوچ، معيار ۽ بساط آهر سمجهندو. ائين هيئت جي نيرنگي بہ شاعر جي طبع جي جولانيءَ کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿي. سچل جي واين، ڪافين،ڪافي نما غزلن ۽ غزلن ۾ بہ نغمگيءَ ۽ آهنگ جا ڪيئي رنگ آهن. غزل، جو محبوب سان رمز ۽ راز ونياز جون ڳالهيون ڪرڻ لاءِ مخصوص آهي، تنهن ۾ سچل سائين جو آواز و آهنگ مختلف ۽ نقش و نگار نوان آهن. پير مغان محبوب جي درجي تي آهي، أن جو آستان چمڻ جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو.

دل چپن سان جي چمين، پير مغان جو آستان،
محبت سچي محبوب جي بانڪا وجي تون باس تان،
ڪي ڏينهن مون دلدار لئہ، ورد ۽ و ظائق تي پڙهيا،
جڏهن عشق آرانيا ڏنا، ٿيون خود خدا جون خواستان،
جڏهن شوق مون شامل ٿيو، ٻيو خيال خاطر ڪون ويو،
هڪ واسطو تنهنجو رهيو، وسري ويون ٻيون واسطان.

غزل وانگر ڪافيءَ بہ سچل سرمست جو رنگ و آهنگ منفرد آهي ۽ فقط دبستان - سرمست جي شاعرن زبان ۽ بيان جي لحاظ کان اختيار

ڪيو. خوش خير محمد، نانڪ يوسف، بيدل، بيڪس، عبدالله ڪاتيار، گهرام فقير ۽ ٻين وٽ اُهو رنگ و آهنگ موجود آهي. سيني جي ڪلام جو تقابلي جائزو وٺڻ سان اهو ثابت ٿئي ٿو. سچل سائين ڪافيءَ جي مضمون، زبان ۽ هيئت ڪي هيئن نباهي ٿو:

وهان وساري ڪيئن؟ جيڏيون جي لنئون لائي ويا.
گهوري چڏيم هي گهر جايون، بره بهيران پنيءَ لايون،
پير نه پوءِ ورايان، وري سنياريان ڪيئن؟
شهر پنيور ڪان تيم آزادي، ڪيچ ويندي ٿي ڏنيم شادي الخ
تنهن سان نينهن نيايان، پوءِ نهاريان ڪيئن ؟

جي ڪافين جي مختلف هيئتن کي ڏسجي ته به سچل وٽ مختلف هيئتن ۾ ڪافيون ملنديون. اُن ڪري نغمگيءَ ۾ به اضافو نظر اچي ٿو ۽ مضمون ۾ به اثر انگيزي ملي ٿي. هڪ مستزاد ڪافيءَ جو مثال هي آهي.

حال اچي ڏس هاٿي، وهي ٿو پنبڻون پاٿي،
پاڻ ڇاٿين.
آءُ ڪنيزڪ ملهه خريدڻ، سائين تون پاڻ سڃاٿين.
پاڻ ڇاٿين.
سڌ لهج تون سگهڙي تنهن جي، جاني ڪيو جوڳياٿي،
پاڻ ڇاٿين.
ڏيئي ڏيکاري پاڻ ڇپايو، ٻلي اها توکي ٻاٿي،
پاڻ ڇاٿين.
روز ازل کون در تنهنجي تي، والي سا هيءَ وڪاٿي،
پاڻ ڇاٿين.
سيني اندر يار سچوءَ جي، سڪ سندءِ ساماٿي،
پاڻ ڇاٿين.

اهڙي طرح لفظن ۽ تکن ۾ تناسب سبب به نغمگي پيدا ٿئي ٿي. سچل سرمست وٽ اهڙا به ڪيئن سهڻا مثال موجود آهن.

نہ مان مريد نہ مان پير، ساري فقر جو فقير،
نہ مان حاڪم نہ مان ظالم، آهيان امن جو امير،
نہ مان طاعت نہ مان تقويٰ، آهيان ورهہ جو وزير،
نہ مان گهمڻ نہ مان گهتڻ، آهيان عشق جو اسير،
نہ مان ڪچڻ نہ مان پچڻ، آهيان دوست لئہ دلگير،
سچوءَ پڌو محڪم سرتي محبت منڌير.

سچل سرمست پنهنجي گفتي جو پورو پورو نمونو بہ آهي. جئن روحل چوي ٿو.

ڪهڻي تان هر ڪو ڪهي، رهڻ اوکي بات،
پڌري ٿئي تي ذات، رهڻيءَ مان روحل چوي،

سچل پاڻ کي عشق جي جذبي هيٺ مڪمل ملوث سمجهي ٿو، نينهن جا نعرا هڻي ٿو ۽ يار جو جادو هر وستوءَ ۾ پسي ٿو چوي ٿو:

عاشق اکيون ُپٽي ڏسين، آهي مڙيوئي يار ميان،
ظاهر زباني ٿو ڪريان، عجب جيهو اسرار ميان.

ٻين اعليٰ شاعرن وانگر سچل سرمست محبت ۾ ممتاز آهي. هو سراپا عشق آهي ۽ مڪمل طور يار جي خيال ۾ متغرق آهي. جئن لنواري وارو خواجہ سلطان الاوليا محمد زمان فرمائي ٿو.

عارف ۽ عشاق، پسڻ گهرن پرينءَ جو،
جنت جا مشتاق، اجان اوراهان تيا.

يا جئن شاه لطيف فرمائي ٿو،

نڪادل دوزخ ڏي، نڪي بهشت گهرن،
نڪي ڪم ڪفر سين، نڪا مسلماني من،
أپائين چون، تہ پرين ڪجو پنهنجو.

سچل سائين ان محبت ۽ عشق کي سانوڻ لائڻ ٿو سڏي، ان عشق

جي ڪري آسمان بہ عزت لڌي، معراج شريف ڏي اشارو ٿو ڪري ۽ عشق رسول ظاهر آهي.

عشق اسان وٽ آءُ، اڃي توتان سانوڻ لائيا،
چٺنچل چيهل ٿي چوڏاري، مينهن رات ڪٽي موچاري،
عزت لڌي آسمان، پرين اڃي پير گهمايا.
بوند بره جي برسي باري، جوش اکين مؤن جرٿيا جاري،
بيحد ٿيا باران، اصل ڪون واهہ وهايا.

هن محبت کي سامي ساڌ سنگت جي پيماني توري ٿڪي ٿو:

جنهن کي رنگ لڳو،سامي ساڌ سنگت جو
ٿي تنهن جي گهر مؤن، اوديا يوت پڳو،
ڪيائين صاف سمجهہ سان، پيچو ۽ اڳو،
وڪٽي ڍور ڏڳو، ستہ مليو سروپ سان.

سچل سرمست اُن عشق جي اثر کي ڪيترن روپن ۾ پسي ٿو. اُکين جي اشارن ۽ نيڻن جي ناز ۾ ڏسي ٿو ۽ حسن جهان سوز جو جلوو سندس اکيون پسن ٿيون:

تنهنجي چشمن چيٽڪ لايو، آءُ هاڻي ڪيئن ڪريان
ڪا نہ مون کي ڪا هئي، عشق اچانڪ آيو،
دل اسانجڙيءَ لعل لپيٽيو، رمزن جو رنگ لايو،
سدا گهرجي سچوءَ کي، محبت جو ني مايو.

سچل سائين جو ڪلام معنيٰ جو هڪ بحر بي ڪنار آهي. ان مان نموني طور ڪجهہ پيش ڪيو اٿم نہ تہ هن بحر بي پايان کي اونهو وڃي ان جو انت لهڻ نا ممڪن آهي.

ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو

سچل جي شاعريءَ ۾ ڪانگ جي علامتي حيثيت

سچل سائين جي عظمت مشرق توڙي مغرب ۾ تسليم ٿي چڪي آهي. پر ان جي شاعري ۾ علامتن جي حوالي سان ڳاڻ ڳٽيو ڪم اجا تائين ٿي ڪونہ سگھيو آهي. هن جي شاعري سندس منصوري نعري ۽ سرمستي جي گونج ۾ دٻجي ويئي آهي. انهيءَ حقيقت کان تہ ڪو بہ انڪاري ڪونهي تہ منصور حلاج روحاني آزادي جو علمبردار ۽ پنهنجي دور جي روايتن جو باغي هو ۽ نہ وري انهي حقيقت کان انڪار ڪيو تہ عشق جي آخري منزل سرمستي آهي. پر هتي صرف اهو ڏسڻو آهي تہ شاعرانہ انداز جيڪي ڪوڙ ساريون خوبيون سچل ۾ موجود هيون، انهن مان هڪ انداز ۾ علامت نگاري بہ آهي.

سچل کي ڪنهن رومان پرور سڏيو تہ ڪنهن ڪلاسيڪل ادب جو چاڻو تہ ڪنهن وري حقيقت پسند ڪوٺيو. دراصل سچل ۾ اهي ئي خوبيون موجود آهن. ڪلاسيڪيت ئي انساني زندگي جي مڙني شعبن جي اصولن کي ترتيب ڏنو، خوبصورتي، جماليات ۽ فن کي ڳوليو ۽ ڏاهپ ۽ اصول پرستي کي عام ڪيو، انهن سيني ڳالهين جي باوجود بہ سچل ۾ رومانيت پسندي جو رجحان وڌيڪ ۽ نمايان آهي. ۽ انهي ڪري ئي هن کي پنهنجي ماضي سان محبت آهي. چوي ٿو:

سومل سان سمهڻ جا، ڏاڍا ڏنم ڏک،
سوڍي وارا سک، ملڻ مون مشڪل ٿيا، (سُر راڻو)

جنهن شاعري ۾ علامتن جي آميزش نہ هوندي اها شاعري زندگي جي رنگيني ۽ رعنائي کان خالي هوندي. سچل جي شاعري جون علامتون سڀ

سماجي نفسيات جي ترجماني ڪندي، حال مطابق مطلب ۽ معنيٰ ظاهر ڪن ٿيون.

جيئن تہ سچل هڪ صوفي بہ هو ان ڪري سندس صوفيانہ علامتون پڻ اظهار خيال جو بهترين ذريعو ثابت ٿيون آهن. اهي سبب، ڪنهن رازداري بدران اظهار جي اهڙي قوت بڻجي نروار ٿيون آهن، جنهن سان نہ صرف شاعري ۾ فني پختگي آئي آهي پر معنوي حيثيت ۾ بہ اضافو آيو آهي. سچل پنهنجي ڪلام ۾ جيڪي علامتون استعمال ڪيون آهن، اهي سب سماجي سطح تي اظهار جو وسيلو ۽ معنوي صورتگري جو نمونو آهن. پر سندس ڪي علامتون لڪل ۽ پراسرار بہ آهن. هتي اسين ڪانگ جي علامت تي بحث ڪنداسين.

ڪانگ ظاهري طور تي ڪارو، بدآواز، ڪن ڦٽ ڪائيندڙ ۽ ڪراهت وارو پکي آهي. پر هتي اسان جو ڪانگ جي رنگت سان ڪو بہ واسطو ڪونهي. ڇو تہ رنگ جو تصور هڪ جدا حقيقت ڏانهن اشارو ڪري ٿو، جڏهن تہ ڪانگ جو سمبل هڪ اهڙي مٿانهين حقيقت آهي جنهن تائين رسائي لاءِ اسان کي جدا تصور ذهن ۾ رکڻو پوندو. ڇو تہ سنڌي ادب ۾ ڪانگ جي حيثيت هڪ پيغام پهچائيندڙ، گندگي کان روڪڻ ۽ سچائي ڏانهن مائل ڪندڙ شخصيت، هڪ مرد مومن، هڪ انقلابي انسان، هڪ ڏاهي ۽ هڪ سالڪ جي بڻجي پيئي آهي. اهڙا انسان پنهنجي سماج ۾ ٿيندڙ انيائن، ڪرمن، ڪوتاهين، مونجهارن تي نہ صرف تڙپي اٿن ٿا پر انهن مسئلن کي نيبرڻ لاءِ هر ماڻهو وٽ پهچي پنهنجو سنيهو بہ ڏين ٿا، اهڙن مقصدي ماڻهن جي حيثيت کان تہ ڪو بہ انڪاري ڪونهي پر تاريخ ۾ اهڙي ماڻهن سان وڏا انياءَ ٿيا آهن. انهي ڪري ئي اسان جا شاعر ۽ اديب اهڙن شخصيتن جي عزت، عظمت ۽ ڪم تي گهري نگاهہ رکن ٿا ۽ انهن جي ڪارنامن ۽ ڪارڪردگي (Behaviour) جو بہ رڪارڊ رکن ٿا. اهڙائي شاعر سماجي سچائي کي ظاهري طريقي سان بہ ماڻهن تائين پهچائن ٿا ۽ ڪڏهن ڪڏهن اهو پيغام لوڪان لڪائي اشارن ڪناين ۾ بہ عوام تائين

پهچائيندا آهن. سچل بہ پنهنجي ڪلام جي هڪ باب ۾ ڪانگ جي علامت استعمال ڪري پنهنجو پيغام پهچايو.

سچل چاٽي پيو تہ ڪانگ هڪ اهڙو پکي آهي جنهن ۾ ايڪي اتحاد، اجتماعيت، تيز، ذهين ۽ سخت جان هجڻ جا گڻ موجود آهن، ۽ انهن خوبين ڪري ڪانگ جي علامتي حيثيت ڪي سنڌي ادب ۾ اهم جاءِ ڏنائين. اهوئي سبب آهي جو سچل سائين ڪانگ لاءِ هڪ پورو سر مالڪونس لکيو آهي. جنهن ۾ ڪانگ جي حيثيت مقرر ڪري، هن نہ صرف پوئين دور جي ماڻهن جو، پنهنجي ڏاهن ۽ عظيم انسانن جي صلاحن ۽ مشورن ڏانهن ڏيان ڇڪايو پر گڏوگڏ انهي ادبي روايت کي بہ برقرار رکيو جيڪا هندي شاعري ذريعي، پٽائي وٽ آئي ۽ ان بعد سچل ان کي استعمال ڪيو.

سچل وٽ، ڪانگ اهڙن انسانن جو سمبل آهي جيڪي پوري انساني سماج کي هڪ وجود سمجهندا آهن ۽ آهي ڪنهن بہ صورت ۾ پنهنجي وجود جي ورڇ ڪرڻ ڪونہ چاهيندا آهن. سندن خواهش هوندي آهي تہ سماج ۾ ڪا تفرقي جي تحريڪ نہ هلي ۽ نہ تون ۽ مان جو ويڇو پيدا ٿئي. حاڪم ۽ محڪوم ۾ پيءُ پٽائي جو رشتو رهي ۽ ملڪ ۾ آزادي، خوشحالي ۽ پيار جو وهنوار عام ٿئي.

سچل سائين جي ڪلام تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ هن پنهنجي شروعاتي شاعري ۾ ئي ڪانگ جي علامت استعمال ڪئي آهي. ڇو تہ اهيئي ڏينهن هئا جڏهن سچل سرمست جي رهبريءَ هيٺ سنڌي عوام تصوف ۽ حب الوطني جي وهڪري ۾ هڪ پاسي وڃي رهيو هو تہ ڪلهوڙا خاندان ۽ سندن منحرف مريد ٽالپر امير، سنڌ تي پنهنجي اقتدار کي مضبوط ۽ پنهنجي مخالفن کي نابود ڪرڻ جي مهم ۾ مشغول هئا. ڪلهوڙا ۽ مير ڪابل جي حڪمرانن کي محض انهي لاءِ سال بسال بارنهن لک نذراني طور ادا ڪيا هيا تہ جيئن هو کين پنهنجي خاندان ۽ عوام مٿان مسلط رکڻ ۾ مدد ڪندا رهن ۽ سندن حق ۾ حڪومتن جو پروانو جاري ڪندا رهن.

سچل سائين حڪمرانن جي اهڙي حالت تي ڏاڍو ارماني آهي ۽ هن

سان گڏ پاڻ جھڙا توڙي آتڻ ۾ وينل سيئي ماڻھو بہ انھي ڏکي حالت تي پريشان آھن ۽ اھڙي صورتحال جو سربستو مذڪور سٽائڻ لاءِ سچل ڪانگ کي ڏاھو ڪوئيندي اھا سمبل استعمال ڪئي.

ڏاھـي چڙھـي ڏارتـي، ڪـا جالـنـئـي لات،
ڏک ڏنـائـين سـڀ کـي، وائـي آئـي وات،
پـيـون ۾ هـيـهـات، آتـڻ واريـون اتـهـين.

هتي ڪانگ جي آواز کي هڪ ڏاهي جي آواز سان علاميو ويو آهي. جو تہ ڪانگ ئي هڪ اهڙو پکي آهي جيڪو ڏاهپ ۽ حساس طبعيت جي ڪري پنهنجن جو نفاق ۽ تفرقو ڏسي پريشان ٿئي ٿو.

اندروني اختلافن جو اثر سڌو سنئون عوام تي پوي ٿو حڪمرانن جي اهڙي صورتحال کي سچل سائين فارسي ديوان آشڪار ۾ چٽو ڪيو آهي. چوي ٿو تہ مان بادشاهن جي حڪمراني ۽ غريبن تي بي پناهہ ظلم ٿيندي ڏٺاآهن. وقت جي حاڪمن جي در تي عابد ۽ زاهد ماڻهن کي خوار ۽ بدحال ٿيندي ڏٺو آهي. حڪمرانن جي خوف کان عوام جا چهرا زرد ٿي ويا آهن. مون هر هنڌ تي هر زنده شيءِ کي پريشان حال ۽ دانهون ڪندي ڏٺو آهي. شاعر جو اهو مشاهدو کيس مجبور ڪري رهيو هو تہ حڪمران پنهنجي چال چلت ۽ ڪاروهنوار ۾ تبديلي آڻين. هن هڪ ڏاهي جي حيثيت ۾ انهي اميد سان کين پيغام ٿي ڏنو تہ موٽ ۾ کيس مثبت جواب ملي. اهڙي صورتحال سٽائيندي چوي ٿو:

لـوڏيـنـدي لامون، ڏاهـو ڏار چـڙهـي چـوي،
آنـدو اتـم پـاڻ سان، نـيـنهـن پـريـو نامـو،
تـوڏي ساريو سڄـڻان، ڪيم راتيان روانو،
پـڙهـي پـروانـو، مـون کي جلد جواب ڏي.

اڳـي سنڌ جا اڪثر ديني مدرسا، مسجدون ۽ علماء سنڌي ماڻهن جي روحاني، اخلاقي ۽ سياسي مونجهارن کي دور ڪرڻ لاءِ مرڪزي ڪردار ادا ڪندا هئا. پر اهي بہ پنهنجو اعتماد وڃائي ويٺا هئا. سچل اهڙن ئي

عالمن ۽ مذهبي رهنمائن لاءِ چوي ٿو تہ مون قرآن پڙهڻ وارن حافظن کي بي عمل ڏٺو آهي، وقت جا قاضي پڻ حالتن کان بي خبر آهن ۽ مون دنيا جي ڪمن ڪارين لاءِ عالمن کي رات ڏينهن سرگردان ڏٺو آهي.

مسجد د وچ ڪاڻ تڪر د ، ڏيون بانگ صلواتان،
منهن چٻہ ، ڏاڙهي ڏنگي، خام پڙهن خلواتان،
عالم ليڪ روز رکهد ، پرهن ڪانوڻ ديان آفاتان،
سچل راه نہ اها سچ دي، بره واليان ٻيان باتيان.

تنهن وقت بدترين نظام حڪومت رائج هو. جنهن ڪري عوام سخت پريشان هو ۽ هر پاسي خوف ۽ هراس ڇانيل هو. سچل سائين اهڙي حالت ڏسي چوي ٿو تہ پنهنجن سڄڻ، پنهنجن پيارن جا اهڙا پرڪار پسي، کهڙي مقصدي ماڻهو جي اندار ۾ جهير نہ پوندا؟ تڏهن تہ ڪانگي جو هنياءُ بہ ڦسي پوي ٿو. هتي ڪانگو عام ڪانگي جي حيثيت کان اڳتي وڌي هڪ علامت ۽ خاص تصور تي پيو آهي. تڏهن تہ هن جو هنياءُ ڦسي ٿو ۽ هو پنهنجي حيثيت ۾ هڪ لازوال ڪردار بڻجي پوي ٿو.

ڪي جو ڪانگو ڏسي، ڪالهہ اوڏاهون آئين،
پيس هنياءُ ڦسي، ڳالهيون ڪندي سڄڻين.

اهڙي لافاني حيثيت ۽ مقصدي ماڻهو جي ڪردار کان سچل پوري طرح واقف آهي. پر هو انهي تي ارماني آهي تہ سندس ڏيهہ جو ڪو بہ حاڪم يا سرڪردو امير، اهڙي شخصيت، قومي سوچ رکندڙ ۽ سماجي هلچل هلائيندڙ ۽ انيائن کي هٽائيندڙ مرد مومن کي سڃاڻڻ وارو ڪونهي. سڀ اکيون ٻوٽيو، ايندڙ وقت کان بي خبر وٺ وڻان ۾ پورا آهن. پر سچل جي اها خواهش آهي تہ اهڙي لافاني ڪردار جي عزت ۽ توقير هن طرح ٿيڻ گهرجي.

سڀ ڪنيب ڪريان تانهنجا، ساڻ جواهر جڙاءِ،
عطر ڪٿوري اوتيان، ٻيا ماڻڪ تو مٿاءِ.

پـکـئـيـڙا پـويـانءِ، لـڙهـان مـوتـين سـنـديـون،
آءُ اڏامـي اوڏڙو، تـا جهـولـيءَ ۾ جُهـولـيـانءِ،
سـيـئـي کـنـپ کـتـوري ۾، لاکـٽـيـان لـوئـيـانءِ.
پوءِ ساور سمهويانءِ، هـڪ هـڪ ڪري هٿن سان.

سنڌ حڪومت جا حاڪم نہ سچل جي پيغام تي ڪن ڌرين ٿا ۽ نہ پنهنجن جهيڙن ۽ تفرقن کان جان ڇڏائن ٿا. آشڪار جو هي شعر ڏسو. جنهن مان شاعر جي سياسي سوچ جي سڌ ملي ٿي.

پـسـر جنـگ بـا پـدر دارد،
بـ ننگ وبـي نـشـان را ديدم.

سچل چوي ٿو تہ مون بي ننگ ۽ بي ناموس پٽ کي پيءُ سان جنگ ڪندي ڏٺو آهي. هن شعر ۾ خيرپور جي ميرن جي هڪ اهم تاريخي واقعي ڏانهن اشارو آهي. جڏهن مير سهراب خان پنهنجي پٽ مير رستم خان جي حق ۾ 1811ع دست بردار ٿي ويو. پر بعد ۾ مير علي مراد خان جي ڪري پيءُ پٽ ۾ زبردست سياسي ڪشمڪش شروع ٿي ويئي هيءَ ڇڪتاڻ پيءُ پٽ نہ بلڪل ڀن ڀائرن مير رستم، مير علي مراد جي وچ ۾ ٿي هئي. جيڪا مير رستم خان جي معزولي تي ختم ٿي. سچل اهڙي صورتحال تي سخت غمگين ۽ پريشان آهي.

قـاصـد ايـنـدي ئـي، پـيـو شـوڪـارن ۾،
نياپا ڏيندي ئي، ساٿي ساهہ متي ويو

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب انهي واقعاتي بيت لاءِ لکي ٿو تہ سچل سرمست انـهي صورتحال کي جدا جدا اشارن سان بيان ڪيو آهي، سندس بيان ۾ قاصد ۽ واچيندڙ (خط پڙهندڙ) بہ اهم ڪردار آهن، جيڪي مورڳو عاشق ۽ معشوق کان بہ جذبات ۾، روئڻ پٽڻ ۾، آهون ۽ شوڪارا پرڻ ۾ اڳرا آهن.

ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب هتي انهي ڳالهہ کي مڃيو آهي تہ ڪانگ

جذباتي طور تي پنهنجي مقصد سان واڳيل ۽ سماجي سوچ رکندڙ ڪردار جو تصور (Concept) آهي.

سنڌ جي صورتحال تي جيڪي به انهي سماجي مهم سان واڳيل انسان هئا انهن جو پاڻ ۾ هڪ زنجيري ڳانڍاپو هو. انهن چاهيو پئي ته وقت جا حاڪم سندن هلچل کي سمجهن ۽ شل سندن سوچون ۽ رويا تبديل ٿين. اهڙا انسان جڏهن پنهنجي هم خيال مقصدي ماڻهن کي، حاڪمن جي روين ضد ۽ سادگي جي ڄاڻ ڏيندا هئا ته اهي سياڻا انسان اهو پاسيندا هئا ته شايد هن خط ۾ اهڙا سنديش هجن جو حاڪم پنهنجي ماضي واري روش تي نظر ثاني ڪرڻ لاءِ آماده ٿيا آهن. پر ان جي ابتڙ جڏهن خط جو مضمون پڙهندا هئا ته ڪين خبر پوندي هئي ته "ساڳيا لاتون ساڳيا جڳهه" وارو معاملو آهي. اهڙي صورتحال کي سچل هئين سٽايو آهي.

هن پانيو نامو، پر شعلو هئڙو شوق جو،
جند سارو جامو، تنهن جو سب سڙي ويو.

سچل سائين جي حياتي ۾ اهڙيون ڪيتريون ئي سياسي تبديليون اچي چڪيون هيون، جنهن ڪري ڪيس سدائين سنڌ جي آزادي ۽ ماڻهن جي خوشحالي جو اونو رهندو هو. 1818ع ۾ ملتان ۾ سکن قبضو ڪيو يعني سچل جي وفات کان 9 (نو) سال اڳ ۾ اهو واقعو پيش آيو. ان کان اڳ ۾ شاه شجاع، محمود شاه کان شڪست کائي سنڌ ۾ وارد ٿيو. اهي اهڙا واقعا هئا جن سچل سائين جهڙي مدبر ۽ ڏاهي شاعر کي ميرن جي ذهني مدد ڪرڻ لاءِ اڪسايو. پر افسوس صد افسوس جو مير صاحبن سندس صلاحن تي ڪن ڪو نه ڌريو. سچل سائين انهن واقعن ڏانهن اشارو ڪندي ميرن کي سادو ۽ وائڙو ڪوٺيو آهي. علامتي شاعري جو هي هڪ بهترين انداز آهي جنهن موجب شاعر جيڪي عام شيون ڏسي ٿو انهن جو بيان اهڙي طرح ڪريٿو جو اهي خاص حقيقت ڏانهن اشارو ڪن ٿيون. جيئن هن بيت ۾ چئي ٿو:

مـكـڙي ڏنـر موج ۾، تـنـهـن ۾ مـيـر مـلاح،
مـڃيـون مـارن اوچتـو، بـانـڪـا بـيـپـرواه،
لـهر بحر جا حاڪـم چاڻي، شـوريا وتن شاه،
وائـڙا رڪـن تـن مـتـان، ويـچارا ويـسـاه،
آسـرو اڙيـن جو، آهـي مـنـجهـه الله،
ڏيـئي پـانـد پـنـاهـ، رکـي ونـنـدو راڄ کـي.

سچل سائين انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان صرف سورنهن سال اڳ وفات ڪئي. هن کي مير مراد علي خان ۽ وليم بينٽڪ گورنر جنرل جي وچ ۾ ٿيل معاهدي جي به خبر هئي. جنهن موجب برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني جي انگريزي واپارين کي سنڌوندي مان محصول کان بغير گذرڻ جو پروانو جاري ڪيو ويو هو. هو مير نصير خان جي انگريز دوستي واري روش جي به خلاف هو. هن جي ايندڙ وقت تي به نگاهہ هئي تہ ڪيئن آهستي آهستي انگريز سنڌ جي ذريعن تي قابض ٿي رهيا آهن. اها ڳالهہ هن کلئي عام به ٿي ڪئي تہ لوڪان لڪائي اشارن، ڪناين ۽ علامتن ذريعي به پئي ڪئي، پر افسوس جو حاڪمن ۽ اميرن اهڙن مقصدي پيغامن ڏانهن ڪو توجهہ ڪو نہ ڏنـو.

پـنـي ۾ پـيـغـام، ڪـي لـکـي مـڪـا سـڄـڻـين،
سي نہ سمجهن عام، جي آهن منجهہ اشارتان.

نيٺ اهڙي هلت جو جيڪو نتيجو نڪرڻو هو سو نڪتو ۽ آزاد سنڌ انگريزن جي تسلط هيٺ هلي ويئي.

حــوالا:

١. عباسي تنوير: شاه لطيف جي شاعري - ١٩٧٦ع
٢. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ ١٩٩٤ع
٣. شوق نواز علي ڊاڪٽر: سچل سارو سچ - ١٩٨٩ع
٤. انصاري، عثمان علي: رسالو سچل سرمست - ١٩٧٨ع
٥. آشڪاري - ٣ - ١٩٩٣ع
٦. شڪار - ٤ - ١٩٩٤ع
٧. سرمست - ٩ - ١٩٨٩ع
٨. مولوي حڪيم محمد صادق راڻيپوري: سچل جو سرائڪي ڪلام - ١٩٥٩ع
٩. ديوان آشڪار - ١٩٨١ع
١٠. آشڪار - ١ - ١٩٨٩ع

ڊاڪٽر بشير احمد شاد

سر مارئيءَ جي فني پهلوئن جو مختصر جائزو

ادب ۾ جيتري اهميت فڪر کي آهي اوتري ئي فن کي پڻ آهي. فڪر ۽ فن جو پاڻ ۾ چولي دامن جو ساٿ آهي. ادب جي ڪنهن به صنف کي پڙهڻ وقت پڙهندڙ جو ڌيان جيترو فڪر ڏي وڃي ٿو، اوترو ئي هو فني لحاظ کان ان جو جائزو وٺڻ چاهي ٿو. پوءِ ٻنهي جي توازن کي نظر ۾ رکي ئي ڪو معيار قائم ڪري ٿو. سچل سائين جو ڪلام فڪري خواهه فني لحاظ کان هر وجھه ڪامل ۽ اڪمل نظر اچي ٿو.

جهڙيءَ ريت سرمست سچل جي شخصيت همه گير آهي. اهڙيءَ ريت سندس ڪلام ۽ پيغام پڻ عالمگير آهي. سندس ڪلام ۾ جتي وحدت ۽ ڪثرت، تصوف ۽ حڪمت، شريعت ۽ طريقت، حقيقت ۽ معرفت، رندي ۽ مستي، خودي ۽ بيباڪيءَ جو سبق سمايل آهي. اتي سندس ڪلام فني خوبين سان به مالا مال نظر اچي ٿو. اهڙين خوبين ۾ فصاحت ۽ بلاغت، سلاست ۽ جدت، لطافت ۽ رنگينيءَ کان سواءِ تجنيسون ۽ تلميحون، صنعتون ۽ تشبيهون پڻ اچي وڃن ٿيون.

هن مقالي ۾ مون سچل سائين رحه جي فقط سرمارئي جي فني پهلوئن جو مختصر جائزو پيش ڪيو آهي. جنهن ۾ سڀ کان اول شعر جي بنيادي خوبين فصاحت، بلاغت، سلاست ۽ جدت جا مثال ڏنا آهن. جنهن کانپوءِ تجنيس حرفي، تشبيه ۽ اسم تصغير وارن بيتن جو انتخاب ڪري انهن جو جائزو ورتو آهي.

فصاحت: فصيح ڪلام ان کي سڏبو آهي جنهن جي اچارڻ ۾ زبان ڪي ڪا به هٽڪ يا هبڪ نه ٿئي ۽ شعر جي معنيٰ خواهه مفهوم پڙهندڙ جي ذهن ۾ سولائي سان اچي وڃي.

سچل سائين رحہ جي سرمارئي جي داستان پٺي جو هڪ بيت فصاحت جو عمدو مثال پيش ڪري ٿو. فرمائي ٿو:

ڏيهہ ڏاڏاڻي، ڇل سگهي ويندي سس سومرا،
مونکي ماروئڙن ۾، ڇڏ عمر اماڻي،
ڏينهن گذري ڏک ۾، تو ڇاڻيندڙ ڇاڻي،
سک ڏک سنديون ڳالهڙيون، وڃي اوريان اباڻي،
نہ تہ ستڻ لهندڙ، سگهڙا الله آهي آڻي،
جو هن بنا هاڻي، گهڙي هت نہ گهاريان.

ڇهن سٽن تي مشتمل مٿين بيت جي عبارت ۾ ڪيتري نہ فصاحت سمايل آهي. لفظن جي اچارڻ ۾ زبان ڪي ڪا بہ هٽڪ يا هٻڪ ڪا نہ ٿي ٿئي. معنيٰ توڙي مفهوم جي لحاظ کان پڻ هڪ مڪمل بيت آهي. فصاحت جو هڪ ٻيو سهڻو مثال ملاحظہ ٿئي.

جهانگي جهڻ پياڪ، ناهن شربت هير وان،
ڳاڙهيون ڪاريون، لوئيون، پهرڻ تن پوشاڪ،
لاهج لوئيڙن تان، الله لڳ اولاڪ،
جو رکن هڏهين ڪا نہ ڪا، عمر ٻي املاڪ،
ڪارڻ پرور پاڪ، مونکي ميڙين مارئين.

بلاغت: بليغ ڪلام اهو هوندو آهي جيڪو وقت ۽ حال جي مڪمل طور عڪاسي ڪري ۽ ان مان بلاغت بکندي هجي. سچل سائين فرمايو:

مونکي رات رسيون، ڏيهہ ڏاڏاڻون خبران،
تہ سائيهہ سڀ سرهو ٿيو، وڄون واهہ وسيون،
اڄي ياد الله تو، ڦوڳ ڦلار پسيون،
برابر بادل ڪيون، منيءَ لوءِ لسيون،
ساول ڪائي سبزيون، ٿيون سڄيہ سسيون،
ڳاڙهيون اڇيون ڪاريون، لاهن غم ڪسيون،

وڙهيون ڪس ڪسيون، پڻ آهن تار ترائيون.

هن بيت ۾ سرمست سچل ٿر تي وسڪاري ڪانپوءِ واري ماحول جي واهه جو منظر ڪشي ڪئي آهي. رحمت ڀري بارش ڪانپوءِ ساٽيهه سڀ سرهو ٿيو آهي. ڦوڳ ڦلاريو آهي. هر طرف ساوڪ ۽ سبزي اکين کي طراوت ۽ دل کي راحت پئي بخشي. اهڙو ماحول پسي سڀ ٿر واسي الله پاڪ جا لک شڪرانا ادا ڪري رهيا آهن. ڇا لاءِ ته هاڻي سندن سڀ ڏولاوا ڏور ٿي ويندا ۽ هو سکيا ستابا ٿي پوندا.

بلاغت جو هڪ ٻيو مثال هن ريت آهي،

ريگستاني راڄ جي، آءُ ڳالهه ڪريان ڪيهي،
ڪن پچارون پاڻ ۾، سي واريءَ تي ويهي،
ته ايندي ماروئين مارئي، شل پکن ۾ پيهي،
اکنڊ مون ميلاپ جي، آهه جهانگين کي جيهي،
منهنجي تن تيهي، آهي سڪ سنگهارن جي.

مٿين بيت ۾ ٿر واسين جي ڪچهرين جي ڪيفيت بيان ڪئي ويئي آهي، ته ڪيئن هو واريءَ تي ويهي مارئيءَ جي ماڳ موٽڻ جون دعائون گهري رهيا آهن.

سلاست: سلاست مان مراد آهي ته ڪلام جي ٻولي اهڙي ته عام فهم هجي جو ان جي پڙهڻ توڙي سمجهڻ ۾ آساني ٿئي. سچل سائين رحه جي ڪلام ۾ اها خاصيت پڻ اتم موجود آهي، مثال طور هيٺيون بيت ڏسو:

ريون ريگستانَ، جت وطن ويڙهيچن جو،
راحمُ تي رکيج تون، تن ماروئڙن جو مانَ،
جهونن جهانگيئڙن تي، ڪر عمر تون احسانَ
ته سارو جڳ جهانَ، مر تعر يفان تنهنجون ڪري.

مٿين بيت جي هر هڪ سٽ ۽ هر هڪ سٽ جو هر هڪ لفظ اچار توڙي معنيٰ جي لحاظ کان ڪيترو نه سهنجو ۽ سولو آهي. جنهن کي هر خاص

و عام آسانيءَ سان پڙهي ۽ پرَجهي سگهي ٿو. سلاست جو هڪ ٻيو مثال پيش ڪجي ٿو:

ويـٺا ڳالـهـيون ڪـن، ماروئـڙا مـلـيـر ۾،
تـہ اجهـا ايـنـدي مـارئـي، وري هـن وطـن،
ايـڏي اُڪـنـڊ آهي، مـنـهـنـجي جا پـڻ جن،
آءُ سـگـهـي سـان تـن، وجي گـڏ گـذاريـان.

جــدت: جدت ڪلام جي اها خوبي ليکجي ٿي جنهن مطابق شاعر پنهنجي ڪلام ۾ ڪو اهڙو نئون خيال پيش ڪري جيڪو ان کان اڳ ڪنهن ٻي شاعر پيش نہ ڪيو هجي يا وري جيڪڏهن پيش ڪيو بہ هجيس تہ بہ سندس خيال ۾ ڪا ندرت ضرور هجي. سچل سرمست رحہ هن خوبيءَ سان بہ خوب نڀايو آهي. شعر ملاحظ ٿئي:

مــاروئــڙا مــانـدي، آءُ اوهــان ريءَ آهــيــان،
سڪـيا اوهين ساٿـيهہ ۾، هت بـنـد رهـي بـانـدي،
هت قـسـمـت قيدالـمـاء جي، هيءَ اچانـڪ آندي،
آهيان اوهانجي ڳالهہ ڪٿون، ويل نہ ڪنهن واندي،
چـگـي تـي چـاندي، ايـنـديس لوئي وٺـي لوءِ ڏي.

مذڪوره شعر جي آخري سٽ جدت جو سهڻو مثال آهي. چگي تي چاندي، ايـنديس لوئي وٺي لوءِ ڏي. سچل سائين چاندي جو لفظ پاڪدامني جي معنيٰ ۾ آندو آهي. مارئي پنهنجن ماروئڙن کي چوي ٿي تہ مان پنهنجي ماڳ تي پاڪدامنيءَ واري حالت ۾ ئي واپس ٿينديس. پاڪدامنيءَ جي تمثيل چانديءَ سان ڏيئي سچل سائين سچ پچ تہ شعر ۾ ندرت آندي آهي.

اسم تصغير: سنڌي زبان ۾ اسم تصغير جي ترڪيب ٻين ٻولين جي نسبت بلڪل آسان آهي جو ڪهڙي بہ مکيہ لفظ، صفت يا فعلي اسمن مان اسم تصغير ٺاهي سگهجي ٿو. عام طور مذڪر لفظ جي پٺيان ڙو ۽ مونث لفظ جي پٺيان ڙي لڳائڻ سان اسم تصغير ٺهندو آهي. جئن ٻاهہ مان

باهڙي، جند مان جندڙي، دل مان دلڙي وغيره. اسم تصغير جو استعمال محبت توڙي حقارت ٻنهي ڪيفيتن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ٿيندو آهي. پر تصغير وارا لفظ جڏهن انس يا محبت واري معنيٰ ۾ استعمال ڪيا ويندا آهن ته انهن ۾ هڪ عجيب قسم جو مناس، لذت ۽ ساءُ محسوس ٿئي ٿو. وري جڏهن اهڙن لفظن کي ڪو استاد شاعر پنهنجي شعر جي مالها ۾ پوئي پيش ڪري ته انهن جي سونهن ۽ سوڀيا ۾ هيڪاندو نکار اچي وڃي ٿو، ۽ تصغير وارا لفظ شعر جي حسن کي چار چنڊ لڳائي ڇڏين ٿا. اول لطيف سائين رحه جي ڪلام مان اسلم تصغير جا چند مثال پيش ڪجن ٿا.

* مونکي ٿي ماري، انهن سنڌي ٻڪالهڙي (سرسامونڊي)
* لاتيئن متان لوڪ، ڏولائي جا ڏينهڙا (ايضاً)
* کهم سا ڪاٽي راتڙي، جا پرينءَ ري پئي (سرمومل راڻو)

هاڻي ڏسون ته سچل سائين پنهنجي شاعريءَ ۾ اسم تصغير کي ڪهڙيءَ ريت استعمال ڪيو آهي ۽ شعرن ۾ تشبيهن توڙي تجنيس حرفيءَ جا رنگ ڪهڙي طرح ڀريا آهن. سر مارئيءَ جي داستان ڇهين ۾ فرمائي ٿو:

هت ڏسان ڏوٿيڙن جون، وينـي واٽڙيون،
هت پون پنو هارن تي، منيون مانڙيون،
ياد اتي جون مون پيون، چوهون چاٽڙيون،
توڙي چار ڪنڍان لوئيءَ جون، هت ڦاڪين ڦاٽڙيون،
تان پي وچان اوڏهين، جتي ڪنويٽون ڪاٽڙيون،
مونکي لوهين لاٽڙيون، تن لالن سنڌيون سومرا.

مٿين بيت ۾ واٽ مان واٽڙيون، ماٽ مان ماٽڙيون چاٽ مان چاٽڙيون، ڦاٽ مان ڦاٽڙيون، ڪاٽ مان ڪاٽڙيون ۽ لاٽ مان لاٽڙيون جا لفظ اسم تصغير طور ڪم آندا ويا آهن. ان ڪان علاوه هتي هر سٽ ۾ تجنيس حرفي جو هنر پڻ آيو آهي. جئن منيون مانڙيون، وينـي واٽڙيون، ڪنوٽيون ڪاٽڙيون وغيره وغيره.

ٻي طرف سچل سائين رحه مارئيءَ جي ملڪ تي هوا جي زور تي

وسندڙ سنهي بوند واري منظر کي چوهون چاتڙيون، سڏي سچ تہ سٺ ۾ ساهہ وجهي ڇڏيو آهي. وري لوئيءَ جو ڇٽني ڪندن ڪان ڇيهون ڇيهون ٿي وڃڻ کي ڦاڪين ڦاٽڙيون جي لفظن ۾ پيش ڪرڻ ڪيڏو نہ خوبصورت ٿو لڳي.

ساڳي داستان جي هڪ ٻي بيت ۾ سچل سرمست رحہ رقمطراز آهي.

وروتا ويڙهيچن جا، آهي موتئين مالهڙيون،
رس نہ اچن روح کي، ٿالهہ ۽ ٿالهڙيون،
سنگهارن جون سومرا، چڱيون چالڙيون،
ورسي لويون لاک جون، ٻن شالون شالڙيون،
انئي پهر آهن اکيون، منهنجون عمر آلڙيون،
ڪامل تنهنجي ڪوٽ ۾، وجهان فلڪين فالڙيون،
شال سٺندو سو ڏٺي، مون نذر نالڙيون،
وجي ڳجهيون ڳالهڙيون، ڪنديس سرتين سان سائيهہ ۾.

متين بيت ۾ مالهڙيون، ٿالهڙيون، چالڙيون ، آلڙيون، فالڙيون، نالڙيون ۽ ڳالهڙيون اسم تصغير جا عمدا مثال آهن. انهن مان هر هڪ لفظ پنهنجي جاءِ تي منڊيءَ تي ٽڪ جيان جڙيل محسوس ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح پهرينءَ سٽ ۾ ويڙهيچن جي وارن يا چوٽين جي موتين جي مالها سان تشبيه کهڙي نہ خوبصورت پئي لڳي. وري مالها جو اسم تصغير جوڙي مالهڙيون، ڪم آڻي سچل سائين مصرع جي سونهن کي ويتر وڌائي ڇڏيو آهي. هن بيت ۾ ٻڻ اڪثر سٽن ۾ تجنيس حرفي جو استعمال ڪيو ويو آهي.
هڪ ٻيو بيت ملاحظ ٿئي:

اڄ جوڙي وينا جهنگ ۾، جهانگي جهوپڙيون،
ڏي نہ ڏوتيئڙن کي، لائق لوپڙيون،
راجا روپڙيون، گهرين رکن ڪين کي.

هن بيت ۾ جهوپي مان جهوپڙيون، لوپ مان لوپڙيون ۽ روپي مان روپڙيون اسم تصغير آهن. ان کان علاوه تجنيس حرفي طور جهنگ جهانگي ۽ جهوپڙيون جو استعمال نه فقط وڻندڙ آهي بلڪ تنهي جي تعلق ۾ توازن جو جواب ناهي! هتي ڍوٽيڙن جي معاشي حالتن جي به نشاندهي ڪيل آهي. جنهن جو اظهار بيت جي آخري سٽ مان ٿئي ٿو. مارئي عمر کي ٻڌائي ٿي ته منهنجا مارو گهر ۾ روپيا گڏ ڪري ڪو نه رکندا آهن. يعني سندن گذر سفر آٿين ۽ چاڙهين ڏٿ ڏهاڙي سومرا تي آهي. سچل سائين سامٺي سُر ۾ فرمائي ٿو:

مون ڪئون وسرن ڪين ڪي، اُهي عمر ويلڙيون،
چاريم وڏي چاهه مئون، تي چيلا چيلڙيون،
تي ڪيڏيم ڪيلڙيون، سرتين سان ساٿيهه ۾.

مٿين سٽن ۾ ويلڙيون، چيلڙيون ۽ ڪيلڙيون جا لفظ اسم تصغير طور استعمال ڪيا ويا آهن. جيڪي پنهنجي پنهنجي جاءِ نهايت مناسب ۽ موزون لڳن ٿا.

مطلب ته سچل سائين جو ڪلام فڪري بلنديءَ سان گڏو گڏ فني لوازمات سان به سهڻي نموني سينگاريل آهي. هتي مٿ مان خرار پرکڻ جي مصداق فقط هڪڙي سر مان چند مثال پيش ڪيا ويا آهن.

جن ڪتابن تان استفادو ڪيو ويو.

* سچل سرمست جو سنڌي ڪلام: عثمان علي انصاري
* سچل سائين: ڪريم بخش خالد
* جامع سنڌي لغات: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
* سچل لغات: ڊاڪٽر عبد الڪريم سنديلو
* سنڌي ٻوليءَ جو صرف نحو: واحد بخش شيخ
* شاهه جو رسالو: غلام محمد شاهواڻي

نصرت حسين ابڙو

درد منديءَ جو ديس

هر شاعر کي دنيا جي اندر اهم مقام مليو آهي. ڪي شعر فڪر جي نرمي ڪٽي عقيق سمنڊ مان محبت جا موتي ڪٽي عوام ناس جي رهنمائي ڪن ٿا ۽ مختصر اشعار جي اندر زندگي جي هر واٽ تي هر لمحه تي، عقل جا موتي ڏين ٿا. اها اسانجي ساڃاهه آهي تہ انهن جي فڪر کي ڪيترو سمجهون ٿا. ۽ انهن سان زندگي جي راهہ تي ڪيترو عمل ڪيون ٿا. بيت معمولي نہ آهن. بيتن جون معنائون آهن. ڪو انهن کي بيت سمجهي يا آيات سمجهي. اهو عقل منهنجو آهي شاعر جي پيغام ۾ ڪا بہ غلطي نہ آهي.

سچل سرمست بہ عشق جو شاعر آهي. عشق سچل جي منزل آهي. عشق جي منزل کي ماڻڻ جي لاءِ سر تري تي رکڻو آهي سڀ ويچا وسارڻا آهن. فقط انسان ذات جي رهنمائي جي لاءِ رهبري ڪرڻي آهي. اهو فرق نہ آهي ڪرڻو تہ انسان ڪير آهي. هن جو رنگ يا نسل ڇا آهي. هندو مسلم هڪ آهي. جي تنهنجي ذهن ۾ اهو خيال اچي تہ اڳتي قدم ڪڻو آهي. مگر سچل جي عشق ۾ عوام الناس جي خوشحالي بہ اچي ٿي عوام الناس جي رهبري بہ آهي. اهو عوام الناس جي خوشي کي پنهنجي خوشي سمجهي ٿو. ۽ ديس جي زبان ۾ ديس واسين سان ڳالهائي ٿو. ۽ انهن جي اڳڻ تي بيهي انهن جي رهبري ڪري ٿو. انهن کي خوشي جي ماحول ۾ ڏسي پاڻ بہ خوش ٿئي ٿو. سچل پنهنجي سر سارنگ جي اندر اهڙن خيالن جو اظهار ڪيو آهي. جيڪو ديس جي خوشحالي کي پنهنجي اندر جي خوشي سمجهي ٿو.

سچل ابر جي پالوٽ واري هر منظر کي ڪٽي ٿو. بادل جي آمد ڪا خاموشي ساڪانہ ٿيندي آهي. خاموش ماحول جي اندر هڪ طرح طوفان ايندو آهي ۽ پوءِ ڪارونيار ٿيندو آهي. وسڻ جا ويس ظاهر ٿيندا آهن. دليون

خوشي جي اندر جھومڻ لڳنديون آهن. سچل فرمايو تہ:

اول آنــڌي آئـي پـويـان جهڙ جهـجهـو
بجلي بادل سان آهي. جنء سپيرين.

آنـڌي جو اچڻ، جهڙ جي آمد، بجلي بادل سان گڏ اچي. اهو منظر سپيرين جي اچڻ جو آهي. جن جي آئي اڳڻ اجرو ٿئي ٿو ۽ دل ٺـڏي ٿئي ٿي. سچل فرمايو تہ وسڪارو ٿئي ٿو اميد اچي ٿي.

پـٽـاريـون پـٽـن تـان وٿـاڻـين وريـون،
تـرايـون تجل جون ٿـيـون تـارون تـار.

پٽارين جي آمد، وٿاڻ تي اچڻ، ڪڏا ڪوہا پاڻي ۾ اچي وڃڻ، دل جي خوشحالي جو منظر آهي ۽ ڏڪر جي ختم ٿيڻ جو آغاز آهي مکڻ ماکيون ۽ ماني عام جام ٿيندي غريب ۽ امير کي هڪ جيترو ملندو. الله جي آسري غريب جي جهڳي ۾ آسودگيء جو سج اڀريو آهي. بارش تيز ٿي مينهن وٺو منهن تان، وٺن تان مير لٿو ڌوپي، سوڀي حسن جو جلوو ڏنو دل کي آتت ٿي. دل بهار ٿي. سچل سائين فرمايو تہ:

پٽـن تـي پڌرا ٿـيا، گـل ڦل ياتـون يات،
پـکن پـرڙا سوٽيا، پـرهہ ڦٽـي پرڀات.

گل ڦل هر طرف نظر اچن ٿا. سبزي ۽ هريالي آهي. پکن بہ پرڙا سوٽيا آهن. هو هر طرف روانا ٿي ويندا. پنهنجي چوڳي جو چڱي طرح خيال ڪندا. شام جو موٽي ماڳ تي ايندا.

وڳر ڪيون ايندا ۽ ويندا، پرت پاڻ ۾ ڪڏهن نہ ٽوڙيندا.

سچل جي نظر ۾ اجان هريالي ۽ خوشحالي جو منظر هن طرح آهي. سچل فرمايو تہ :

ڇا ڏين ڏنئون چاهہ سان، ڪيرن جون ڪريون،
ديسان ديس وسي پيا رحمت جا درياهہ،
رنن جو رڻن ۾ والي وسيلو ٿئي،

سارنگ سعي ۾ اتي، سچل سستي چڙ.
سارنگ جي آمد سچل کي سستي چڙڻ جو پيغام تي ڏئي ته اتي ان جو آذار ياءَ ڪر. ته جيئن وڏڦڙو وسي ۽ جل جام ٿئي. ڏکار ڏيهه مان ختم ٿين ۽ موذي مري وڃن. سچل فرمايو ته:

سر سريلا سوز سارنگ تو سوري،

يا

صبح ويل سويل جو سارنگ لائي سوڙهه،

يا

عالم کي آگاهه ء سارنگ ڪندو آيو.

سچل جي مطابق ته جڏهن سارنگ سار لڌي وسڪارو ٿيو. عام جام پاڻي جي پالوٽ ٿي ته پوءِ سچل ان منظر کي هن طرح بيان ڪيو.

گلزاريون ۽ گاهه پٽن تي پڌار ٿيا
سچل جي مطابق مالوندر تي تڪليف نه آهي.

مٿان وسڻ هينيان چڪڻ،
سيءُ ميون ساري رات،
نه ڪو اولهه آسرو، نڪو اوٽ اجهو،
يا
هڪ وسڻ پيو وڃڻ ٿيون لهي پيو سيءُ
مگر پنهوار پوءِ به خوش آهن. سچل فرمايو ته:

هاري هليا هاج، ڪڙمين هر ڪلهي ڪيا،
وسايائين وڏو ڦڙو واٽن تي واهه واهه.

ديس جي خوشحالي امن ۽ محبت جو پيغام آهي. سچل جي دعا آهي ته

والي وسائج درد مندي جو ديس.

تقابلي جائزو

سيد خضر نوشاهي

آشڪار جي ڪلام تي احمد جام
جي فڪر ۽ ڪلام جا اثرات

حضرت سچل سرمست جو ڳاٽيتو انهن متاهن صوفين ۾ ٿئي ٿو جن نہ ڇڙو عرفان ۽ سلوڪ جي منزلن کي پارڪندي حقيقت واري مقصد کي حاصل ڪيو پر انهن لڪل رمزن، عرفاني اسرارن ۽ نوراني تجلين کي شعرن جي روپ ۾ انسانن تائين پهچائڻ جو خوش گوار فرض بہ انجام ڏنو. جيتوڻيڪ صوفي سڳورن جو هيءُ تعليم وارو طريقو اسلام جي شروعاتي عهد کان هلندو ٿي آيو، جو هو پنهنجي ڪلام جي من موهيندڙ انداز ۾ دل لڀائيندڙ نموني سان پرچار ڪندا رهيا. پر حضرت سچل سرمست جي سڃاڻ جو خاص سبب اهو آهي جو پاڻ پنهنجي فڪر ۽ سکيا جي لاءِ ڪا بہ هڪ ٻولي مخصوص نہ ڪئي اٿائين. گهڻين زبانن کي پنهنجي اظهار جو ذريعو بنائڻ جي باعث حضرت سچل سرمست جي مخاطبن ۽ پڙهندڙن جو دائرو ڪشادو ٿيندو پيو آهي. جڏهن جو ٻين صوفي بزرگن صرف پنهنجي تر جي ٻولي يا پنهنجي دور جي علمي يا سرڪاري زبان کي ئي اختيار ڪيو. ٻئي طرف اسين ڏسون ٿا تہ سچل سائين جو ڪلام فارسي، سنڌي، سرائڪي/پنجابي ۽ اردو ۾ بہ ملي ٿو. انهيءَ ڪري اسان پنهنجي گفتگو سنڌس فارسي شاعريءَ تائين محدود رکندي اظهار خيال ڪندا سون.

حضرت سچل سرمست جي سچي ۽ اُچي ڪلام ۾ حقيقت ۽ معرفت جو هڪ اٿاهه درياهہ موجزن آهي، جنهن جو بنياد؛ قرآن حڪيم، نبي سائينءَ جون حديثون ۽ دين جي بزرگن جا اقوال ۽ افڪار آهن. جڏهن ڪا بہ ڳالهہ ڪنهن مجيل ۽ مستند حوالي سان ڪئي ويندي آهي تہ اها اڃا بہ

وڏيڪ پڪي ۽ ميڻ جهڙي بڻجي پوندي آهي. سچل سائينءَ جي ڪلام جي اها بہ خصوصيت آهي جو پاڻ پنهنجي هر ڳالهہ دليل ۽ ثبوت ساڻ چوي ٿو. قرآن شريف ۽ نبي سڳوري جي حديثن سان گڏ و گڏ سچل جي ڪلام ۾ جن جليل القدر ديني بزرگن جي افڪار، خيالات ۽ اثرات جا حوالا ملن ٿا انهن ۾ منصور حلاج، شمس تبريزي، عطار نيشاپوري ۽ حضرت احمد جام جا نالا خاص طور سان ذڪر جي لائق آهن. هي طريقت ۽ تصوف جا اُهي بزرگ آهن جن جا افڪار ۽ نظريات ساري دنيا تي گهري ڇاپ رکندڙ آهن.

اسان گذريل سال سچل سرمست جي فارسي ڪلام "ديوان آشڪار" جو "ديوان عطار" سان تقابلي مطالعو پيش ڪيو هو. جنهن کي الحمدلله پنهنجي موضوع جي اعتبار کان ايترو پسند ڪيو ويو جو گذريل سال پڙهيل سيني مقالن ۾ ان کي بهترين مقالو قرار ڏنو ويو. مان تہ اهوئي چوندس تہ يقينن اها سعادت بہ انهن بزرگن جي فيض جو ئي نتيجو آهي جن جي ڪلام جو تقابلي جائزو پيش ڪيو ويو هيو.

هن دفعي اسان وري حضرت سچل سرمست جي ڪلام تي حضرت احمد جام جي افڪار ۽ خيالات جي اثرات جو جائزو پيش خدمت ڪري رهيا آهيون. هن جائزي جي مطالعي مان پنجابي زبان جي هيءَ چوٽي سچي ثابت ٿئي ٿي تہ "سو سيانان اڪو مت" يعني جيترا بہ داشمند هوندا آهن انهن جي راءِ هڪ ئي هوندي آهي. اهڙي طرح هنن ٻنهي صوفي بزرگن جي ڪلام ۾ بہ گهڻيون ڳالهيون مشترڪ ملن ٿيون. سو انهيءَ ڪان اڳ جو اسان "آشڪار جي ڪلام تي حضرت احمد جام جي فڪر ۽ ڪلام جا اثرات." تي گفتگو ڪريون، مناسب ٿيندو تہ پهريائين انهن ٻنهي بزرگن جو مختصر تعارف پيس ڪجي تہ جيئن سندن ڪلام ۾ جيڪا فڪري وحدت ۽ اشتراڪ موجود آهي ۽ وحدت الوجود جو ذوقي نظريو ملي ٿو سا شي انهن وٽ صرف نظرياتي ۽ تصوارتي نہ آهي بلڪہ هو پاڻ راز وحدت جا خود لذت آشنا هئا !

حضرت سچل سرمست رحہ

سندس نالو عبدالوهاب بن صلاح الدين بن صاحبڏنو فاروقي هيو. سنڌ جي ڳوٺڙي درازا ۾ سن ١١٥٢هہ ۾ پيدا ٿيو. ننڍپڻ ۾ ئي سندس والد گذاري ويو. جنهن سبب خواجہ محمد حافظ عرف صاحبڏني سندس پرورش ڪئي. وڏو ٿي پاڻ پنهنجي چاچي خواجہ عبدالحق جي دست حق پرست تي بيعت ڪري، عرفان و سلوڪ جون منزلون طئي ڪيائين. پنهنجي صداقت ۽ سچائي سبب "سچل" يا "سچو" جي لقب سان مشهور ٿيو ۽ انهيءَ لقب کي پنهنجو تخلص ڪري استعمال ڪيائين. مگر فارسي شاعريءَ ۾ "آشڪار" تخلص ڪندو هو. ڪٿي ڪٿي فارسيءَ ۾ "خدائي" تخلص بہ اختيار ڪيو اٿائين.

حضرت سچل سرمست جو وصال ١٤ ماهہ رمضان المبارڪ سن ١٢٤٢هہ تي ٿيو. درازا شريف ۾ ئي سندس مزار خلق جي زيارت گاهہ آهي. فقير قادر بخش بيدل سندس وفات جي تاريخ جو مادو " درياءِ زخار راز" (١٢٤٢ هہ) ۾ موزون ڪيو آهي.

حضرت احمد جام رحہ

نالو احمد، ڪنيت: ابي نصر ۽ لقب: زنده پيل، شيخ الاسلامءِ شيخ جام هيس.

لغت نامہ دهخدا ۾ لکيل آهي تہ سندس شجره نسب درمياني ٣٥ واسطن ذريعي حضرت اسماعيل ذبيح الله عليہ السلام سان وڃي ملي ٿو. لغت نامہ دهخدا ۾ سندس ذڪر هن طرح لکيل آهي:

"احمد بن الحسن ابن محمد ابن جرير ابن عبد الله ابن ليث ابن جرير ابن عبد الله البجلي الجامي الخراساني."

شيخ احمدجام خراسان جي هڪ شهر ترشيز ويجهو هڪ ڳوٺڙي "وامق" ۾ تولد ٿيو. ارڙهن سالن تائين جبلن ۽ جهنگن ۾ رهي عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهيو. آتي ئي سندس ملاقات حضرت خضر عليہ السلام

سان ٿي ۽ سندس حڪم سان "جام" شهر ۾ اچي ماڻهن جي رشد ۽ هدايت ۾ مصروف ٿيو. پاڻ ڪيترائي ڪتاب به لکيائين حاجي خلفيه چلپيءَ پنهنجي مشهور ڪتاب "ڪشف الظنون" ۾ سندس هيٺين ڪتابن جا نالا تحرير ڪيا آهن:

١. رساله سمرقنديه ٢. انس التائبين
٣. سراج السائرين ٣ جلد ۴. مفتاح النجاة
۵. روضته المذنبين (هيءَ ڪتاب مصنف ۵٢٦ھ ۾ سلطان سنجر سلجوقي جي نانءِ منسوب ڪيو ويو آهي.)
٦. بحار الحقيقت ٧. ڪنوز الحڪمت
٨. فتوح الروح ٩. ڪتاب الاعتقادات
١٠. ڪتاب الزهديات ١١. ڪتاب التذڪرة
١٢. ديوان شعر

حضرت احمد جام زنده‌پيل جو اسم گرامي اهل علم و عرفان وٽ تعارف جو محتاج نه آهي. سندس بين علمي ۽ روحاني خدمتن جي قطع نظر سندس فارسي ديوان ئي سندس فڪر جي رفعت ۽ نظر جي وسعت جي شاهديءَ لاءِ ڪافي آهي. سندس هي شعر ته تقريبن سيني اهل علم کي ياد آهي. جنهن کي ٻڌندي ئي حضرت قطب الدين بختيار ڪاڪيءَ تي وجد طاري ٿي ٿو ويو هو ۽ انهيءَ حالت ۾ ئي سندن روح پرواز ڪري ويو هو.

ڪشتگان خنجر تسليم را هر زمان از غيب جانِ ديگر است.

حضرت احمد جام جا افڪار ۽ خيالات سنڌ ۾ تمام گهڻو اثر پذير ٿيا آهن. ان جو هڪ مثال دادو ۾ خدا آباد ويجهو ميان خدا يار خان ڪلهوڙي جي اُها مزار آهي، جنهن ۾ موجود هڪ قبر تي احمد جام جو هي سڄو قطعه تحرير آهي، جنهن ۾ پارهن امامن سڳورن سان عقيدت جو اظهار وڏي عمدگيءَ سان ڪيو ويو آهي. اُهو قطعو جيڪو راقم الحروف پاڻ اُتي لکيل ڏٺو هي آهي:

اي ز مهر حيدرم هر لحظہ در دل صد صفاست،
از پي حيدر حسن مارا امام و رهنما ست،
همچو سگ افتاده ام برخاک درگاه حسن،
خاک نعلين حسين اندر دوچشم توتيا ست،
عابدين تاج سر و باقر دوچشم روشن است،
دين جعفر برحق است ومذهب موسيٰ رواست،
اي موالي وصف سلطان خراسان را شنو،
ذره از خاک قبرش درد مندان را دوا ست،
پيشهواي مؤمنان است اي مسلمانان تقي،
گرنقي را دوست دارم در همہ مذهب رواست،
عسکري نور دوچشم عالم و آدم بود،
همچو مهدي يک سپہ سالار در ميدان کجا ست،
شاعران از بهرسيم و زر سخن گفتہ اند،
احمدِ جامي غلام خاص شاه اوليا ست،

احمد جام جو وصال ٥٢٦ هجري يا کشف النطنون جي ليکک مطابق ٥٣٦ هجريءَ ۾ ٿيو.

پنهين بزرگن جي انهيءَ مختصر تعارف کان پوءِ انهن بزرگن جي ڪلام جو تقابلي جائزو وٺڻ کان ٿورو اڳ هيءَ ڳالهہ ضروري ڄاڻڻ گهرجي تہ خود سچل سرمست، احمد جام سان ڪيتري قدر عقيدت رکندڙ هيو.

تنهن جا چند مثال سچل جي ڪلام منجهان پيش ڪجن ٿا:

ديوان آشڪار ۾ درج آهي تہ:

نعمت الله جام احمد جام ما ست
درميان سوز و گداز آرام ما ست

ساڳي غزل جي چوٿين شعر ۾ آشڪار وري بہ هيئن چوي ٿو:

من شدم عاشق بنام آشفتگان
ره رفيق خواجہ احمد جام ما ست

حضرت سچل سرمست فڪري لحاظ سان احمد جام کان ڪيتري تائين متاثر هيو ان جون ڪيتريون ئي شاهديون اڪتي ڏنل تقابلي مطالعي دوران سامهون ايندڀون. مگر هتي اسان هڪ لطيف ۽ نازڪ حقيقت جي طرف اشارو ڪندي بغير اڳتي نٿا وڌڻ گهرون. اها حقيقت هيءَ آهي ته اسان ٻنهين بزرگن جي ڪلام جي تقابلي مطالعي بعد انهيءَ نتيجي تي پهتا آهيون ته سچل سائين هيءَ جيڪو "آشڪار" تخلص اختيار ڪيو آهي، اهو به احمد جام جي ڪلام مان ورتل اٿس! سچل جي ڪلام ۽ افڪار کان آگاهي رکندڙ اهل علم صاحبن جي خدمت ۾ هي چند شعر پيش ڪجن ٿا. جيڪڏهن هيءُ نه ٻڌايو وڃي ته اِهي شعر احمد جام جا آهن ته ائين ئي ٿو محسوس ٿئي ته هيءَ سچل سائين جو ڪلام آهي. احمد جام جا هي چند شعر ملاحظو ٿين:

من خدا را آشکارا دیده ام
در همه اشیاء هویدا دیده ام

--

صورت حق را بچشم آ شکار،
برجمالت اي نگارا دیده ام،

--

اگر خود را نمایم آشکارا
یقین بینی جمال کِبریا را،

--

شعر از نطق آید از ز بانم
بگفت اني اناالله آشکارا

--

عشق آمد مظهر حق آشکار
نیست غیبي جز جمالِ کردگار

صورتش معني ومعني صورت ست
و اين همه صورت بمعني آشكار

آشڪار ۽ احمد جام ۾ مشترڪ اقدار

١. منصور حلاج وارو نعره اناالحق.

ٻئي بزرگ منصور حلاج جي فڪر سان لاڳاپيل آهن ۽ سندس نعره
ناالحق جا پاسدار ۽ شارح آهن. ڏسو احمد جام جو شعر آهي:

يا چہ منصوري طريقت در هواي عشق او،
بيدل و بيجان شود قولي اناالحق زند

آشڪار سندس تائيد هن طرح ڪري ٿو:

مي زنم نعره اناالحق آشڪار،
اندرين آخر زمان منصور وار

"اناالحق" منصور حلاج چيو هو ۽ جيتوڻيڪ شريعت جو سزاوار ٿيو
و پر پوءِ بہ حق جو هوڪو هندڙن انهيءَ حقيقت کي زندهہ رکيو ۽ هيءُ
لسلو تواتر ۽ تسلسل سان اڳتي وڌندو رهيو. انهيءَ نعرهء مستانہ جي
حمد جام وڏي واڪي تاڪيد ڪئي آهي. پاڻ فرمائي ٿو:

دلم با من همي گويد انا الحق زن اناالحق زن،
زمن اين نکتہ مي جويد اناالحق زن اناالحق زن.
بدل گفتم چہ جنباني چرا اين نکتہ مي خواني،
دلم گفتہ نمي داني اناالحق زن اناالحق زن.
گرت دلدارمي بايد جمال يار مي بايد،
سرت بر دار مي آيد اناالحق زن اناالحق زن.
اگر از خويشتن دوري زجام عشق مخموري.
بوحدت گر تو منصوري انا الحق زن انا الحق زن،
انا الحق راکسي داند کہ رمزي عاشقان خواند،
رخ از کونين گرداند انا الحق زن انا الحق زن،

سندس ان طويل غزل جو مقطع هن طرح آهي:

ز احمد نکتہ بشنو ز عقل خويش مجنون شو،
طـنـابِ دار را بـردار انـا الحق زن انـاالحـق زن

ائين تہ "آشڪار" جو سارو ڪلام انا الحق جي تعبير ۽ تشريح سان ڀريو پيو آهي ۽ جابجاءِ انا الحق جو نعرو سندس ڪلام ۾ مختلف انداز سان لڳايل آهي. مگر احمد جام جي پيش ڪيل شعرن سان هڪ جهڙائي رکندڙ "آشڪار" جا هي شعر ملاحظہ فرمايو:

کز خويش برستي و بزن نعره انا الحق،
زنـار گـسـتـي و بـزن نـعـره انـا الحـق،
از خاک و از آب و از بـــاد و از آتـــش،
از جمـلہ گـذشتي و بـزن نـعره اناالحق،

انهي غزل جو مقطع هن ريت آهي:

آشڪار و نهان يار بود در دل جان تو،
او هست تو پستي و بزن نعره اناالحق.

هڪ ٻئي جڳهہ تي آشڪار فرمائي ٿو:

ز من اسـرار عيـان شد اناالحـق مي زنم بـرحق،
خيالم بين کہ سلطان شد اناالحق مي زنم برحق.

٣. لاموجود الاهو - فاينما تولوفثم وجه الله،

انسانجي آشڪار جي ڪلام ۾ "لاموجود الاهو" جي تعليم جابجا ملي ٿي. سچل سائين انهيءَ حقيقت کي تواتر ۽ تسلسل سان پنهنجي ڪلام ۾ آلاپيو آهي ۽ چيو آهي تہ مون کي يار جي جلوي بغير ڪا شي نظر ئي نٿي اچي. بازار هجي يا گهٽي، هر طرف ۽ هر شي ۾ مون کي حقيقي يار جو ديدار نظر اچي ٿو. شاهديءَ طور آشڪار جي ڪلام مان هي شعر نموني خاطر پيش ڪجن ٿا:

من بجز يار بهر سو نہ دگر مي بينم،
چہ ببازار چہ هر کو چہ شهر مي بينم،
چہ طيور و چہ حوش چہ جن و ديو ولي،
همہ اسرار الاهي بہ بشر مي بينم،
دوست فرمود تولو فثم وجه الله،
کل شيءِ هَرَ هُو را بہ نظر مي بينم

بلڪل انهيءَ نظرئي ۾ حقيقت ثابتہ ڪي حضرت احمد جام جي هنن شعرن ۾ ملاخط ڪري سگهجي ٿو:

اي ذات لطيف وجود کامل ذات تو بهر وجود شامل
موجود بهر وجود او شد با جملہ صفات او مکمل
و الله کہ اوست در دو عالم آن حضرت بي نياز فاعل

٣. پيام دوست:

ٻنهي بزرگن، دوست جي طرفان سلام و پيام ملڻ تي هڪ ئي طرح جو رد عمل ظاهر ڪيو آهي. ڇڻ تہ فقر جي راهہ ۾ هڪ طرح جي ڪيفيت جا اثرات بہ يڪسان آهن:

احمد جام: از دوست پيام آمد تا باد چنين بادا
کار م بنظام آمد تا باد چنين بادا
يک چند غمي هجرش ماليد دل و جانم
امروز سلام آمد تا باد چنين بادا
آشکار: از دوست سوي من برسيدند نا مها،
در وي نوشتہ بود هزاران سلامها،
چشمان اشکبار شده آن زمان بسي
دل در گداز شد ز شنيدن پيامها.

٤. شراب عشق:

ساقيءَ ازل کان شرابِ عشق واري توحيد جي وٽي پي ڪري سرمست ۽ بيخود ٿيو دار جي تختي تي پهچڻ کي سچا عاشق مقصد واري منزل سمجهندا آهن. انهيءَ جو اظهار حضرت احمد جام اجهو هن ريت ڪري ٿو:

درصحبت پيران - خرابات خرابم ساقي بده از ميکده عشق شرابم
از جرعهٔ توحيد شوم بيخود و سرمست مستانه در آيم بسري دار طنابم
رندان خرابات بمقصود رسيدند از مقصد و مقصود چسان روي تبابم

آشڪار به ساقيءَ کان شراب طلب ڪيو آهي ته جيئن مست وبيخود ٿي بحر عشق ۾ غوطا لڳائي ۽ مٿيءَ مٺ مان مقصود جو گوهر ڳولهي وٺي:

ساقيا ده مرا شراب شراب تا از او محو گشت جرم و ثواب
کرد مستي و بيخودي غلبه هيچ در دل نماند مسئله کتاب
در بحر عشق غوطه مي خوردم گوهري يافتم ز مشت تراب

۸. ڪثرت ۾ وحدت جو مطالعو

ٻنهين بزرگن ڪثرت ۾ وحدت جو جلوو پسيو آهي ۽ انهيءَ جو ڀرپور اظهار ٻنهين جي ڪلام ۾ جابجا ملي ٿو. نموني خاطر چند شعر پيش خدمت آهن:

احمد جام: يک جرعه و صد هزار ساغر يک قطره و صد هزار کوثر،
يک معني وبي شمار صورت يک معدن وصد هزار گوهر،
در کثرت ماست وحدت او خورشيد يکي هزار اختر
يا وري هيءَ شعر ڏسو:

احمد جام: اندرين کثرت همه وحدت نگر،
تاشود آسان بتو هر مشکلات
آشڪار: وحدت و کثرت يکي دانند سردارانِ عشق
قاير اندر وحدت است. سار اندر کثرت اند

٦. قرآن ۽ حديث مان استدلال

صوفياڻي عقيدن ۽ نظرين کي قرآن جي آيتن ۽ حديثن مان ثابت ڪرڻ لاءِ شعرن ۾ ملندڙ جهلندڙ آيتن ۽ حديثن مان اشاري طور مختصر حوالا به ٻنهين بزرگن هڪ طريقي سان ڏنا آهن. جيئن جو حضرت احمد جام کي زماني جي لحاظ کان اڳي هجڻ جو شرف حاصل آهي، انهيءَ ڪري اِهو به مڃڻو پوي ٿو تہ حضرت آشڪار حضرت احمد جام جي ڪلام مان ئي هي رنگ ورتو آهي. ٻنهي بزرگن جي ڪلام ۾ ملندڙ هيءَ هڪجهڙائي ملاحظ فرمايو:

احمد جام: نڪتئہ "هومعڪم" را خونده ايم
"لي مع الله" آشڪارا ديده ايم،
آشڪار: "لي مع الله" ازاشارت عشق
آمد از عشق سر سبحاني
احمد جام: "نحن اقرب "را بخوان از بحر
گر ڪني توگوش داني ماجرا.
آشڪار: "نحن اقرب" گفت" من حبل الوريد"
آشڪارا هست حالا چون ڪنم.

٧. هم خيال ۽ هم وزن ڪلام:

حضرت آشڪار جي ڪلام ۾ ڪجهہ غزل اهڙا بہ ملن ٿا جن ۾ احمد جام جي ڪلام جو ايتري حد تائين تتبع ڪيو ويو آهي جو اسان کي ساڳيو خيال، ساڳيو وزن، ساڳيو قافيو ۽ ساڳيو رديف بہ نظر اچي ٿو. مثال طور:

احمد جام: گاه هر مشڪل دگر پيداشوم
گہ شوم ظاهر بشڪل مصطفا.
آشڪار: گاه بي صورت گهي با صورت است

گـاه مـي آيـد بـہ مـظـهـر مـصـطـفـا.

احمد جام: تا ز شهر خود پريشان و جدا افتاده ايم،
روز و شب در محنت رنج و بلا افتاده ايم،

آشكار: قطره مي گويد كہ از دريا افتاده اير،
خويش را روي بسو آوارگي در داده ايم،

حضرت آشكار جي هڪ مشهور مثنوي جنهن ۾ هي مصرع بار بار آيل آهي:.

"من خدايم من خدايم من خدا"

حضرت احمد جام جي ديوان ۾ بلڪل ساڳي ئي وزن تي هڪ غزل موجود آهي جنهن جي مطلع هيءَ آهي:

بـا خدايم و خدايم از شـمـا،
در حقيقت من خدايم من خدا.

ديوان آشكار ۾ ساڳي مفهوم واري غزل جي هڪ مصرع ملاحظ فرمايو:

هر كجايم جا بجايم من خدايم من خدا،

انهن مثالن مان هيءَ حقيقت بلڪل نمايان ٿي بيهي ٿي تہ سچل سائين فڪري ۽ علمي اعتبار کان حضرت احمد جام جي ڪلام مان ڀرپور استفادو ڪيو آهي. انهيءَ فڪري ربط ۽ علمي استفادي جو مثال، ٻنهين بزرگن جي هڪ هڪ غزل مان نموني طور پيش خدمت ڪجي ٿو:

غـــزل احمد جام

گاه بر دارت کنم هم چون حسين،　　گاه اندر نار بريانت کنم
گاه ترسا سازمت گاه يهود،　　گاه مومن گہ مسلمانت کنم،
گہ گدازم گہ نوازم من ترا،　　گاه ديو وگہ سليمانت کنم
گاه بسوزم کہ بسازم دمبدم　　گاه آبادان و ويرانت کنم،
گاه چون "احمد" کنم سرمست خود　　باکمال علم نادانت کنم.

غـــزل آشکار

گاه آدم گاه شيطان مي شوم　　گاه موسي گاه عمران مي شوم
گہ جدا باشيم از مادر پدر　　گہ چو اسماعيل قربان مي شوم
گہ تحمل مي کنم گاهي غضب　　گاه دانا گاه نادان مي شوم
گاه زاهد گاه عابد گہ منعم　　گاه کفر و گاه ايمان مي شوم
گاه باشد آشکارا بادشاه　　گاه بر دربار دربان مي شوم.

٨. استعارن ۽ ترڪيبن جي هڪ جهلڪ

حضرت احمد جام پنهنجي ڪلام ۾ جيڪي استعارا، ترڪيون ۽ الفاظ استعمال ڪيا آهن، تن کي ڏسندي انهيءَ حقيقت بيان ڪرڻ ۾ ڪو بہ وڏاءُ ڪونهي تہ حضرت آشڪار جي ڪلام ۾ اُهي سڀ جو سڀ موجود آهن. مثال خاطر اناالحق، دار، زنار، خرقہ، شراب، شرع، اسلام، ڪفر، عشق، قطره، دريا، جزوکل، روح، تن، عقل، هومعکم، هجر، وصال، مهر، ميخانہ، عالم فاني، نقاب، رخ ، قرار، نحن اقرب، پاس انفاس، فرقت، وغيره وغيره.

اِهو بہ ممڪن آهي تہ اِهو خيال پيدا ٿئي تہ اِهي لفظ تہ بلڪل عام

آهن ۽ ڪو بہ اهل علم و فن انهن کي استعمال ڪري سگهي ٿو. پر هتي مان مثال خاطر هڪ اهڙو استعارو پيش ڪريان ٿو جيڪو يقينن حضرت آشڪار، حضرت احمد جام جي ڪلام مان ئي ورتو هوندو، اهو آهي "جيحون". جيحون روس کان تازو آزاد ٿيندڙ وچ ايشيا جي رياستن جي علائقي ۾ هڪ ندي آهي. حضرت احمد جام انهيءَ لفظ کي استعاري طور هيئن استعمال ڪيو آهي:

چہ عيب اهل صفا را ز طعنہ ء جاهل،
لعابِ سگ چہ مضر ست بحر جيحون را،

حضرت آشڪار ان کي پنهنجي ڪلام ۾ هن ريت استعمال ڪيو آهي:

رود اشڪ چشم چون جيحون شده،
ڪفر و دين را شست حالا چون ڪنم

حضرت آشڪار جي ڪلام تي حضرت احمد جام جي افڪار و ڪلام جي اثرات جي جائزي بعد اسان اهو چئي سگهون ٿا تہ سچل سائين قرآن و حديث سان گڏ و گڏ مشهور صوفين جي افڪار جو بہ ڀرپور مطالعو ڪيل هو ۽ انهن عظيم هستين سان قلبي ۽ روحاني لڳاءُ بہ قائم ڪيل هوس. انهيءَ ڪري اسان چئي سگهون ٿا بلاشڪ جيڪا بہ ڳالهہ سچل سرمست چئي آهي، اها تسلسل ۽ تواتر جي لحاظ کان هڪ روشن حقيقت جو درجو رکي ٿي. چانچہ جيڪي ماڻهو تصوف جو انڪار انهيءَ خيال کان ڪن ٿا تہ هيءُ اسلام کان ڪو علحدو نظام آهي ۽ اسلام جي آڳاٽي دور ۾ ان جو ڪو وجود ڪو نہ هيو. انهن خيالن جي مالڪ ماڻهن لاءِ سچل سرمست جي ڪلام جو مطالعو بي حد ضروري آهي ! ضرورت انهيءَ ڳالهہ جي آهي تہ حضرت سچل سرمست جي فارسي، اردو، سنڌي ۽ سرائيڪي زبانن جي ڪلام جو ان نڪتئہ نظر سان جائزو ورتو وڃي تہ ان ۾ قرآن حڪيم، احاديث مبارڪ سان گڏوگڏ ڪهڙن ڪهڙن مشهور صوفي بزرگن کان

استدلال ڪيو ويو آهي. جيئن عرفاني ۽ روحاني تعليمات کي علمي ۽ تحقيقي فڪر جي روشنيءَ ۾ ٻه ڏٺو وڃي ۽ خاص طور سان اڄ جي نوجوان نسل کي انهن تعليمات ۽ افڪار کان روشناس ڪرايو وڃي. والسلام.

ڪتابيات

آشڪار، سچل سرمست:

ديوان آشڪار (با مقدمہ فارسي مخدوم امير احمد) لاهور: سچل ادبي اڪيڊمي، ١٩٥٧ع، و +٢٢٨ ص

ديوان آشڪار (معہ اردو ترجمہ قاضي علي اڪبر) ڪراچي: مهراڻ پبلشرز ١٩٧٢ع، ٢ جلد

ديوان آشڪار (قلمي نسخہ بخط محمد نشان فاروقي)، لاهور، مخزونہ پنجاب يونيورسٽي، مڪتوبہ ١٢٤٢هہ،

احمد جام زنده پيل:

ديوان حضرت احمد جام زنده پيل، بتصحيح ملا عبدالله خطيب، لاهور، ٢١۴ص

جامي، نورالدين، عبدالرحمان:

نفحات الانس، مطبوعہ تهران.

حاجي خليفہ چلپي:

ڪشف الظنون، مطبوعہ بيروت

دهخدا، علي اڪبر:

لغت نامہ دهخدا، ايران، ٣٠ جلد

فضل حق، قاضي:

سخنوران ايران، لاهور، اداره ثقافت سلاميہ، ١٩٩٠ع، ٨٥٧ ص.

قادر بخش بيدل:

ديوان بيدل، مرتبہ عبدالحسين موسوي، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ ١٩٩١ع طبع سوم.

سچل جو همعصر ۽ باڪمال شاعر
پير محمد راشد روضي ڌڻي رحہ

سچل سائين هڪ مڪمل دؤر جو شاعر آهي، جنهن کي سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جي عروج وارو دؤر چئي سگهجي ٿو. انهي دؤر ۾ شاهہ عبداللطيف ۽ سچل سرمست سنڌي شاعريءَ جا سرموڙ شاعر هيا. بيشڪ شاهہ لطيف جو عڪس سچل سائين آهي ۽ سچل سرمست جو عڪس ۽ اولڙو، انهيءَ دؤر جي موجود ڪيترن ئي شاعرن تي پيو. جن ۾ سچل سائينءَ جا فقير، ٻالڪا، معتقد، مريد ۽ ڪيترا سنڌس دوست بہ شامل هئا، اهڙن شاعرن سچل سرمست جي فڪر ۽ ڪلام جو اثر بخوبي قبول ڪيو. اهڙو ئي هڪ شاعر ۽ بزرگ حضرت پير محمد راشد روضي ڌڻي رحہ بہ آهي، جيڪو سچل جي ئي دؤر جو سنڌس همعصر ۽ باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي. توڙي جو سنڌن ڪلام ٿورڙو دستياب ٿيو آهي، تنهن هوندي بہ متن سچل سائينءَ جي فڪر ۽ فلسفي جو پرتو، سنڌن ڪلام ۾ صاف صاف نظر اچي ٿو.

سچل سرمست (١٧٣٩ع-١٨٢٧ع) جو دؤر لڳ ڀڳ اناسي سالن جي طويل زماني تائين ڦهليل آهي. حضرت پير محمد راشد رحہ جي ولادت بہ سچل جي زماني ۾ سن ١١٧٠ هجريءَ ۾ ٿي. ۽ سنڌن وفات بہ سچل جي ئي دؤر ۾ ١٢٣٤ هجريءَ ڌاري ٿي. سچل سائين ارڙهن ورهين جو ٿيو آهي تہ، پير سائين محمد راشد رحہ جن جو جنم ٿيو آهي. ۽ سچل سائين جي وفات کان اٺ نوَ ورهيہ اڳ، سنڌن انتقال ٿيو. پاڻ جڏهن اڪيون ڪولياٺون تڏهن سچل جو چرچو عام هيو. ۽ سچل جي فڪر جو ذڪر ضرور ٻڌو هونداٺون. جو تہ سچل سائين ۽ پير سائين محمد راشد رحہ ٻئي، نہ رڳو هڪڙي ئي دؤر جا شاعر آهن بلڪ، هڪ علائقي جا بہ شاعر آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٻنهي شاعرن کي هم عمر ڄاڻائي ٿو. هو لکي ٿو، "پير صاحب محمد

راشد روضي ڌڻي رحہ ۽ سچل سائين ٻئي هم عمر هئا." (سرمست ١٢ - ص ٢١)

مولائي شيدائي "تاريخ سکر" ۾ لکي ٿو تہ، " هن برگزيده خاندان مان سيئي بزرگ پاڻ بہ وڏا عالم، اديب ۽ شاعر هوندا هئا ۽ عالمن، اديبن ۽ شاعرن جا قدر دان بہ هوندا هئا. پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي رحہ جيڪو سچل سرمست جو همعصر هو، سنڌيءَ جو سٺو شاعر هو." (تاريخ سکر - ص ٤٨٩)

مورخ - سنڌ پير حُسام الدين راشدي لکي ٿو تہ، "فارسي ۽ عربيءَ تي مڪمل ڪمال حاصل هئن، علم پرائڻ پنيان خوب رليا، شڪارپور، کهڙن ۽ ڪوٽڙيءَ وغيره ۾ سالن جا سال رهي، علم حاصل ڪيائون. مطالعو تمام وسيع هئن. ڪتب بينيءَ جي اها حالت هئي جو ڪين هر وقت ڪتاب هٿ ۾ رهندو هو.

علم لغت ۾ خاص طرح ڪمال هئن. انهيءَ فن ۾ چئن جلدن جو هڪ ذخيم ڪتاب بہ لکيائون. وٽن هڪ زبردست ڪتبخانو بہ موجود هو، جنهن جو مقابلو ان وقت ڪنهن جو بہ ڪتبخانو ڪو نہ ٿي ڪري سگهيو. سنڌن چوڻ هو تہ، "جيڪو ڪتاب خريد ڪندو ان گويا بهشت خريد ڪيو. "وٽن جيڪي بہ ڪتاب ايندا هئا تہ واڌاري قيمت بہ ڏيئي وٺندا هئا." (ٻالهيون ڳوٺ وٽن جون - ٦٠٢)

پير صاحب پڻ ڄاڻايو آهي تہ فقير سچل سنڌن همعصر هو (سن 602).

پير سائين محمد راشد، سچل سائينءَ جو نہ رڳو اثر قبول ڪندڙ ۽ همعصر شاعر هو بلڪ ٻئي بزرگ ڪيترا ڀيرا ملاقاتيون بہ ڪري چڪا هئا. نہ صرف ايترو پر، سچل سائين ۽ پير سائين محمد راشد رحہ جن جي وڏڙن جو بہ پاڻ ۾ گهرو تعلق رهيو آهي ۽ خانداني لحاظ کان ٻنهي بزرگن جو سلسلو بہ ساڳيو رهيو آهي. ٻنهي همعصر شاعرن جون ڪيترين ئي خوبيون يڪسان نظر اچن ٿيون. سچل سائين پنهنجي چاچي حضرت ميان عبدالحق

رحہ کان روحاني فيض حاصل ڪيو تہ، پير سائين محمد راشد رحہ جن کي وري پنهنجي والد بزرگوار حضرت پير محمد بقا شاھہ رحہ جن کان روحاني فيض حاصل ٿيو.

هي ٻئي شاعر صاحبِ دل ۽ اهل علم بہ هئا . هنن هڪ ٻئي کي پرکيو ۽ پروڙيو هوندو. انهيءَ زماني جون هي ٻئي غير معمولي شخصيتون هيون. ٻنهي بزرگن جي وچ ۾ ڪجهہ غلط پروپئگنڊا بہ ڪئي وئي هئي، پر جڏهن ٻنهي شاعرن جي ڪلام جو گهرائي سان مطالعو ڪجي ٿو تڏهن حقيقي ۽ واضح صورتحال سامهون اچي ٿي. ٻنهي شاعرن جي فڪر ۽ فلسفي جو مقصد يا مفهوم ساڳيو آهي، فقط لفظن جي جڙوات ٻنهي وٽ جدا جدا آهي، البت ٻهني جي منزل هڪ آهي.

انهيءَ زماني ۾ سچل سائين جو فڪر ۽ فلسفو سنڌ جون حدون ٽپي ڏکڻ هندستان تائين ڦهلجي ويو هو. ۽ خود پير سائين محمد راشد جو فڪر ۽ پيغام جو ڦهلاءُ بہ ساڳئي طرف ٿيو.

ڏٺو وڃي تہ سچل سائين تدريسي خدمتن جي پيٽ ۾ تبليغي ۽ روحاني خدمتن کي وڏيڪ ڪارائتو سمجهيو ۽ ان لاءِ هن پنهنجي راھہ متعين ڪئي، جيڪا سندسن ڪلام تي مشتمل آهي. سچل جي انهيءَ راھہ کي سندس دؤر جي ڪيترن بزرگن، فقيرن ۽ ٻين شاعرن اپنايو ۽ ان کي وسعت ڏني. پير سائين محمد راشد بہ انهيءَ عمل جو پيرو ڪار بڻيو. حقيقت ۾ اهو ئي هڪ مضبوط ذريعو آهي، پنهنجي فڪر ۽ پيغام کي وسيع ڪرڻ جو !

پير سائين محمد راشد روضي ڌڻيءَ رحہ پنهنجي مرشد، استاد ۽ والد محترم پير سيد محمد بقا شاھہ جن جي شهادت (١١٩٨ھہ) کان پوءِ اناويهہ سالن جي عمر ۾ مسند نشين ٿيا. سندن بنيادي تعليم جو نقطو ئي تصوف تي مبني آهي.

پير محمد راشدرحہ ڪلهوڙن جي آخري دؤر حڪومت ۾ اکيون کوليون. ۽ ڪلهوڙن جي حڪومت جا ڇويهہ سال سندن آڏو رهيا. ۽ اهو ئي دؤر سندن تعليم ۽ تربيت وارو رهيو. سياسي لحاظ کان هي دؤر افراتفريءَ

وارو ڏسجي ٿو. جيڪو ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي ڪانوڻي، ڪلهوڙا خاندان جي آخري حڪمران ميان عبدالنبي خان تي مشتمل آهي. ڪلهوڙن جا آخري حڪمران نااهل ثابت ٿيا ۽ انهيءَ نا اهليءَ اقتدار جي ويڙهاند وچي هنڌ ڪيو ۽ سنڌن حڪومت جو اختتام ٿيو. اهڙي طرح ٽالپر اميرن جي حڪمراني قائم ٿي. جڏهن ١٧٨٣ع ۾ ٽالپرن، ڪلهوڙن کان حڪومت جون واڳون کسيون، تڏهن ٻن ٽالپر حڪمرانن مير سهراب خان ۽ مير رستم خان جو دؤر، پير سائين محمد راشد جن ڏٺو. ٽالپرن جي حڪومتي جي ابتدا ۾ ئي پاڻ پنهنجي خاندان جي گاديءَ جا ڌڻي بڻيا. سنڌ جو راشدي خاندان، سنڌن نسبت سان مشهور و معروف آهي.

سچل سائين جي فڪر ۽ فلسفي جو چرچو ان دؤر ۾ عام هيو. پر سندس فڪر کي غلط رنگ ڏنو پئي ويو. متس شرعي حدن جي لتاڙ جهڙا بهتان مڙهيا ويا، ان هوندي بہ سندس حلقو وسيع ٿيندو رهيو، جيڪو سندسن فڪر ۽ پيغام کي صحيح نموني سمجهي سگهيو. ۽ ان کي عام ڪرڻ لاءِ ڪوشان رهيو. سچل سائين، فتوائون ۽ ڪوڙا بهتان مڙهڻ وارن کي پنهنجي ڪلام ذريعي ڪليل لفظن ۾ جواب بہ ڏيندو رهيو.

”آهيان آءُ اسرار، جيڏيون مونکي ڪير ڀانيو ٿيون ! “

ڪلام جو جائزو:

سچل سرمست جيان، پير سائين محمد راشد جو ڪلام ٻڻ وحدت الوجود، حقيقت ۽ خودشناسيءَ جهڙن اهم پهلوئن تي ٻيئل نظر اچي ٿو. پاڻ شاعريءَ ۾ پنهنجو نالو تخلص طور استعمال ڪندا هئا. سندن ڪلام مولود، بيت ۽ ڪافيءَ ۾ ملي ٿو. هيٺ ٻنهي شاعرن جي ڪلام ۾ هڪ جهڙائيءَ ۽ اثر جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

چـــري چري مَ چئـــو، چريـــو آهـــي لـــوڪ،
جو چرئي لڌو ٿوڪ، سو ”سچو“ آهي نہ سيڪنهين.

(سچل)

چريـو سـوئـي لـوڪ، جو چريـن ڪـي چريـو چوي،
چريـن ڏنو سـو تـوڪ، سـياڻا سـڪـن تـنـهـن ڪـي.

(روضي ڏٽي)

جان مـون مـلان هـوت، تـيـسـين تـائـين نـہ مـران،
مـادر ! تـائـين مـوت، اهـو اتـم آسـرو.

(سچل)

مـلان مـان بـلـوچ، ور ڏيـئـي ڏونـگـر ڏوريـان،
جيـڪـا لائـق لـوچ، سـا مـحـبـت مـون ڪـئـي.

(روضي ڏٽي)

ماٺ ڪريان تان مشرڪ ٿيان، ڪچان تان ڪافر،
انـهيءَ وائي ور، ڪـو سمـجهي "سچيـڏنو" چوي.

(سچل)

نـہ زبـان زاري ڪـري، نـہ دل چوي الله،
اوري ئـي اوجون تـئـو، روح نـہ لـهـنـدو راه.
انـهن تـنـهـين ڪان ڏار، ڪـا ڳجهي آهي ڳالـهڙي.

(روضي ڏٽي)

"سچو" سارو سچ ٿيو، منجهان ڪـثرت ڪـل،
الـف مـئـون آدم ٿـيـو، ڪـري هـنـگـامـو هـل،
هندو مؤمن سو ٿيو، پـول نـہ پئي ڪنهن پـل،
"خلق الاشـيـاء فـهـو عـيـنـهـا" اهـو آڻ عـمـل،
تـج گـلابي گـل، مـر مـارنـئي مـنـصـور جيـان.
(سچل)

وحدت مان ڪثرت ٿي، آهي ڪثرت وحدت ڪل،
اندر پرين ٻاهر پرين، ڀول نہ ڀئي ڪنهن پل،
هي هنگامو هل، مڙوئي محبوب جو.

(روضي ڌڻي)

آءُ اسان وٽ يارتون، آهي هت اسان جو حال هيءُ!
اباڻڪو آهيان گهڻو توريءَ پرين پرديس ۾،
آءُ مڙيوئي معلوم ڪر، عاشق سندو احوال هي !

(سچل)

توريءَ جيءُ نہ جاءِ، سگهو مل محب موچارا ميان،
دل نماڻي دوست ريءَ ميان الا، آهي هيڪلڙي هن

(روضي ڌڻي)

جهڙو ڀانيم ڀاڻ کي، تهڙو آهيان آنءُ،
باقي رهيو نانءُ، "سچو" مون صاحب جو.

(سچل)

جنين ڀانيو ڀاڻ کي، هڏهين ڪين ڪري،
هونديون تن ڳري پريان سنديون ڳالهڙيون.
(روضي ڌڻي)

مددي ڪتاب

١. ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون. سيد حسام الدين راشدي - ١٩٨١ع.
٢. رسالو سچل سرمست: عثمان علي انصاري، ١٩٧٨ع.
٣. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات، سيد محمد راشد روضي ڌڻي: ڊاڪٽر نذر حسين سڪندري - مدرسه صبغة الهديٰ، شاهه پور چاڪر سانگهڙ، ١٩٩٦ع.
٤. سچل سرمست جو سرائيڪي ڪلام: مولانا حڪيم محمد صادق راڻيپوري، ١٩٨٢ع.
٥. سچل جو سنيهو: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ١٩٨٤ع.
٦. خيرپور جي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو: ڊاڪٽر عطا محمد حامي - ١٩٩٤ع.
٧. تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور: (سنڌي - ٻه حصا- نئون ڇاپو) مولانا غلام رسول مهر، ١٩٩٦ع.
٨. ماهوار "الراشد" روضي ڌڻي نمبر - ڊسمبر ٩٦ جنوري ٩٧ع.
٩. سرمست ٨ - ١٩٨٨ع.
١٠. تاريخ سکر - مولائي شيدائي. ١٩٩٢ع.

سجل عهد حاضر

انعام شيخ

سچل سائينءَ جو فڪر ۽ اڄ جو قلمڪار

جيڪڏهن سنجيدگي اختيار ڪندي، اسين دنيا جي قومن جي تواريخ تي نظر وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسين، ته پتو پوندو ته ڪائنات جي مختلف مظهرن جي عروج ۽ زوال جا جيئن ڪي اهڃاڻ ۽ سبب هوندا آهن، تيئن سماجي سائنس جي حوالي سان پڻ قومن جي بقا ۽ بربادي لاءِ به ڪي بنيادي ڪارڻ ضرور هوندا آهن.

انهن بنيادي ڪارڻن منجهان رياڪاري يا ڪوڙي ڏيکاءَ پنسدي به هڪ اهم جز آهي. دنيا جي مختلف خطن جي اوسر تباهيءَ بابت تفصيل ڄاڻڻ جي جستجو دوران محسوس ٿيندو ته قديم هندوستان جي وسيع سلطنت هجي يا بابل، نينوا ۽ مصر جون شاندار تهذيبون، يونان ۽ روم جون عظيم الشان بادشاهتون هجن، يا عرب، فارس، چين توڙي يورپ، آفريقا ۽ ٻين علائقن جون بيپناهه جاه وجلال واريون حڪومتون ۽ سر شتا. سڀني جو زوال ٿورڙي يا گهڻي فرق سان، گهڻي قدر ڪوڙ پرستيءَ، ڏيکاءَ پسندي ۽ حقيقتن کان منهن موڙڻ جي ڪري ئي آيو هوندو. نه رڳو ايترو، پر انهن سماجن ۾ اهي سڀ سوچيندڙ ڪڙي پريکشا ۽ آزمائش منجهان ضرور گذريا هوندا، جن آئينا ٻڌجي حقيقتن جي عڪس ڪشي ڪئي هوندي. سقراط، مهاتما ٻڌ، حضرت مسيح حضرت محمد صلي الله عليہ وآله وسلم، مزدڪ، حضرت موسيٰ، گيليليو، برونو، منصور حلاج ۽ سرمدشهيد تائين بيشمار مهان شخصيتون انهيءَ سلسلي ۾ بهتر مثال ٻڌجي سگهن ٿيون.

سنڌ جي اتهاس ۾ پڻ مختلف دؤرن ۾ اسان کي ڪي نه ڪي اهڙا ذهن ۽ سرير سجهن ٿا، جن هن خطي ۽ اُتان جي ماڻهن جي اخلاقي، روحاني

۽ سماجي بهتريءَ لاءِ ڪوڙ ۽ ڏيکاءَ جي خلاف لازوال جنگ جوٽي. منجهائن ڪن پنهنجي جسماني سگهہ ۽ عقل جي زور تي جنگي سورما بڻجي جان جو بليدان ڏيئي، قوم کي ذلت ۽ غلاميءَ جي قيد منجهان رها ڪرايو، تہ ڪن پنهنجي احساس، گهري خيال ۽ روحاني قوت جي ٻل تي سنڌي سماج جي ٻڏندڙ ٻيڙيءَ کي تارڻ جي ڪوشش ڪئي، وطن ۽ خدا جي خلق جي گهٽگهرن هن ڏس ۾ پنهنجي ذات، فن ۽ صلاحيتن کي امانت سمجهندي، اُن کي عوام ۾ نہ رڳو واپس موٽايو، پر انهيءَ امانت جي املهہ هجڻ جي باري ۾ راهبري ڪندي، ماحول کي پاڪ پوتر ۽ پيار ڪرڻ جهڙو بڻايو.

سنڌي ساهت ۽ سمجهہ جي ڪيتر ۾، جن غير معمولي شخصن پنهنجو پاڻ سماج جي بهتريءَ لاءِ ارپيو ۽ پنهنجي خدا داد صلاحيت کي عام ماڻهوءَ جي سڌاري لاءِ ڪم آڻيندي اڻمٽ نقش ڇڏيا، تن منجهان سچل سائين متاهين جاءِ والاري ٿو. صدين کان غلاميءَ جي اُس ۾ سڙندڙ سنڌ ۽ بيوسيءَ جي گهاڻي ۾ پيڙجندڙ مسڪين ماڻهن جي چوٽڪاري ۽ ساڻن اڻ ٽٽ سنٻنڌ جي سلسلي ۾ جيڪي پختا بنياد لطيف سائينءَ رکيا هئا، سچل انهن بنيادن تي هڪ اهڙي فڪري رويي کي جنم ڏنو، جنهن ۾ انسان دشمن ۽ استحصال پسند قوتن کي کلي عام للڪار هئي. هن رويي ۾ سماجي خرابين تي سڪتي تيڪاتيٽي ڪرڻ ۽ داخلي احساسن جي سطحي اُپٽار بجاءِ واضح ۽ سڌو پيغام هئو. جنهن پيغام تي اِڪتي هلي ڪيس سنڌجي اتهاس ۾ هڪ غيرمعمولي شخص، شاعر ۽ مفڪر جي روپ ۾ امرتا بخشي ڇڏي.

سچل جي هن سوچ جو محور سچ ۽ ان جو حصول رهيو آهي. هن جو نالو، هن جي دعويٰ ۽ سندس تخليقي جوهر سڀ اها نشاندهي ڪن ٿا، تہ سچل سائين پنهنجي مڙني حواسن ۽ غور فڪر ڪانپوءِ ان نتيجي تي پهتو تہ سنڌ جو ستايل ماڻهو، مقامي توڙي غير مقامي ڦورو طبقن جو وڌيڪ ستم نٿو سهي سگهي. داخلي انتشار، اقتدار لاءِ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دؤر ٿيل رساڪشيءَ سندس سچو رت ست نپوڙي ڇڏيو آهي. اهڙي صورتحال ۾ ٺلهيون شاعرائيون موشگافيون ڪرڻ، عوام کي فني پيچيدگين جو شڪار

ٻڌائي، متانئن پنهنجي علميت ۽ فضيلت جو داپو ڏيڻ سان مسئلي جو حل نہ ملي سگهندو، ۽ نہ وري رياڪاري ڪندي پاڪرڪتو برپا ڪري، ڳوڙها ڳاڙي تواريخ وٽ دائمي طور عزت ماڻي سگهبي، تنهنڪري هن پنهنجي رد عمل کي ظاهر ڪندي چيو:

"پنهنجي ذات لڪائي، ڪيئن ٻي ذات سڏايان !
ظاهر ڪريان ذات کي، تہ هيءُ ٻت پڇايان،
منصوريءَ جي موج ۾، تو انا الحق الايان،
واديءَ جي وحدت جي گهوري سرگهمايان،
اعليٰ اعظم شان جي، نوبت نينهن وڄايان،
ظاهر باطن هڪڙو، آئون تہ حڪم هلايان،
"سچو" سارو سچ ٿيو، حڪمت هيءَ چلايان."

سچل سائين پنهنجي انهيءَ اعلان سان نہ رڳو ان دؤر جي مروج مذي خارج ملازم، رياستي ڊانچي ۽ سائنس لاڳاپيل دقيانوسي سوچن تي چوٽ ڪئي، پر بذات خود هڪ اهڙي مؤقف کي اڳتي آندو، جيڪو ڪنهن بہ صورت ۾ تڏهوڪي مراعت يافتہ طبقي جي طبعيت کي پانءِ ڪو نہ ٿي پيو. انهيءَ سلسلي ۾ ڪيس هڪ ٻيو اعزاز بہ حاصل آهي تہ انهيءَ تحريڪ جي شروعات ڪندي ٻين تي تجربن ڪرڻ بجاءِ، سچل سائينءَ پنهنجي ذات کي سڀ کان اڳ پيش ڪيو. هن پنهنجي ذاتي خواهشن کي خيال جي پاڪيزگيءَ ۾ اهڙي تہ بيمثال ڪاريگريءَ سان تخليل ڪري ڇڏيو، جو سندس لاشعور، تحت الشعور، توڙي شعور جي وچ ۾ ڪو بہ ويڇو باقي نہ رهيو. نتيجي ۾ فرد جي اندر جيڪو بي يقينيءَ ۽ بي چينيءَ جو زبردست عذات هجي ٿو، تنهن جو وٽس تصور بہ باقي نہ رهيو. هو هڪ اهڙو ڪلاڪار، مفڪر ۽ مدبروجود ٻڻجي پيو، جنهن جي زندگيءَ ۾ مقصديت پئدا ٿي وئي ۽ ان مقصديت سندس زندگيءَ کي جواز فراهم ڪيو. ايتري قدر جو جڏهن هن پنهنجي اندر ۾ جهاتي پاتي تہ پاڻ ئي چئي ويٺو:

جهڙو ڀانيم ڀاڻ کي تهڙو آهيان آنءُ،
باقي رهيو نانءُ، "سچو" مون صاحب جو.

ظاهر آهي تہ ڪنهن عظيم فنڪار جي اندر اها شڪتي فقط ٺي فقط تڏهن پيدا ٿي سگهي ٿي، جڏهن هوبنيادي طور تي نہ رڳو پنهنجي ذات جو ڪارج ڳولي الهي ٿو، پر ان ڪارج کي ڪنهن اعليٰ مقصد سان سلهاڙي، بنان ڪنهن ذاتي فائدي ۽ بغير ڪنهن ڏيکاءَ جي پاڻ کي سوجهيل سچائيءَ جي حصول جي سلسلي ۾ قربانيءَ لاءِ پيش ڪندي سچ جي آذان ڏيڻ لڳي ٿو.

اسين اڄ، جيڪي سنڌ جا تخليقڪار، اديب ۽ شاعر، سچل سائينءَ جي انهيءَ فڪر ۾ يقين جو اظهار ڪرڻ لاءِ، سندس درٻار ۾ پهتا آهيون. تن لاءِ بہ دراصل اهو سوال ئي بنيادي سوال آهي تہ ڇا اسين سچل جي شاعريءَ ۽ پيغام جي روح کي سمجهندي، پاڻ ۽ پنهنجي فن کي ايڏي ئي سچائيءَ ۽ سمجهداريءَ سان سنڌي سماج کي ارپڻ جي جستجو ڪئي آهي؟ ڇا اسان پنهنجين تحريرن ۽ تخليقن ۾ هڪ ايماندار ۽ باضمير فنڪار واري بي تعصبي، جرئت ڀري اُن جو ڪو مناسب ڪارج ۽ مقصد پئدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهيون؟

انهن سوالن جا جواب ممڪن آهي تہ مختلف دوستن وٽ مثيل صورتون رکندا هجن، پر منهنجي راءِ موجب ايئن چئبو تہ سنڌي سماج جو موجوده چهرو ڏسي ڪو بہ حقيقت پسند شخص اطمينان جو اظهار نٿو ڪري سگهي. اهڙي ڏکوئيندڙ صورتحال ۾ هڪ سچ پرست قلمڪار جو جيڪو فطري رد عمل هجڻ کپي، افسوس اهو آهي تہ سو بہ موجود ڪو نہ آهي. ٿورڙو باريڪ بينيءَ سان غور ڪبو تہ پتو پوندو تہ اسان جي ديس جي ساهتڪار ۽ تخليقار جا رويا پڻ عام ماڻهوءَ جي طرز عمل جي عڪاسي ڪن ٿا. تعليم، شعور ۽ ڏاهپ جي موجود هئڻ ڪري سندس سوچ جا جيڪي ڪائناتي معيار هجڻ کپن، سي وٽس موجود ڪونهن ۽ نہ وري وٽس راهنما

ڪردار ادا ڪرڻ جي جرئت آهي. جيڪا ڳالهه سچل سائين ۽ صوفياڻي فڪر جي حقيقي جوهر جي سراسر خلاف آهي. ڇاڪاڻ تہ ان واٽ جا پانڌيڙا تہ ذاتي حاصلات ۽ حقير مفادن کان بلند ٿي، لوڪ جي ڀلي لاءِ وڏي کان وڏي قرباني ڏيڻ کان ڪو نہ لنوائيندا آهن. سندن منشور تہ هيٺين پولن جو سچو عڪس هوندو آهي:

ڏاها ڏوريون پنڌ، متان پانيٺن پرين جو،
جيباٺو هنڌ، وڃي ڏسج اکڙين سين.

هيءَ هڪ المناڪ حقيقت آهي تہ سماجي اصلاح، خدمت ۽ جهاد کان پاڻ پري ڪندي، اڄ جو قلم ڌڻي مجموعي طور تي پنهنجي فن ۽ فڪر جو دُرست رخ متعين ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيو آهي. پنهنجي ۽ سنڌي معاشري جي وچ ۾ غير فطري وٿي پيدا ڪندي، هن پنهنجي فن ۽ شخصيت جو ڪارج وڃائي، پنهي کي بي معنيٰ بڻائي ڇڏيو آهي. اهوئي سبب آهي جو سنڌ سموريون ڳالهيون ۽ دعوائون ڪشش وڃائي ويٺيون آهن. اڄ ڪنهن شاعر جو شعر، نثر نويس جو مضمون ۽ سگهڙ جي سٽائتي ڳالهہ هڪ محدود حلقي منجهان گهمي ڇا لاءِ فقط بيساهن لفظن جو لاش بڻجي چڪي آهي؟ فقط ان لاءِ تہ اڄ جي قلمڪار پنهنجي ڳالهہ کي رڳو پنهنجي ذاتي تسڪين ۽ فائدي جي لاءِ استعمال ڪندي، ان کي خلق خدا سان ونڊڻ ڇڏي ڏنو آهي، هن قسم جي مستقل روش وڏي پئماني تي ڏيکاءَ ۽ رياڪاريءَ کي جنم ڏنو آهي، جنهن جي نتيجي ۾ اخلاقي بي راهہ رويءَ ۽ ٻين معاشرتي توڙي معاشي مرضن اندران ئي اندران سنڌي سماج کي ڏانيڊو ڪري ڇڏيو آهي.

اسان کي سمجهڻ کپي تہ ڪنهن بہ سماج جي باشعور طبقن جي پنهنجي سماج ڏانهن اها نيتي مجموعي طور تي آپگهات جهڙو هڪ عمل آهي. جيڪو عمل، انهن طبقن کي هرگز بہ نٿو جڳائي. ڇا لاءِ تہ تورايخ جي داستان ۾ ڪنهن بہ قوم جا ڪروڙين فرد ۽ سيئي پرت سجاڻپ جي اعليٰ پَدَ تي ڪو نہ پهچي سگهندا آهن. لڪن ۾ ڪو هڪ ورجل، هڪ هومر،

شيڪسپيئر، ڪاليداس، هائيني، لطيف ۽ سچل هوندو آهي، جيڪو قوم جي مجموعي ڪردار جو چٽو عڪس بڻجي اڀرندو آهي. انهيءَ ڪري اُهي فرد قومن جي سڃاڻپ سان گڏ سندس روين جا رخ متعين ڪندڙ استاد بہ هوندا آهن.

دنيا جي سيني مهان ماڻهن وانگر سچل بہ انهيءَ حقيقت کي چاتو پئي، تنهنڪري هن ڳالهہ کي چٽو ٻڌڻ، چٽو سمجهڻ ۽ چٽو چوڻ واري ريت تي عمل ڪندي انسان کي ڪائنات ۾ عظيم تر منصب ڏيارڻ ۽ سندس ڪردار جي درستگي ڪرڻ سان گڏو گڏ، پنهنجي قوم جي فطري خوبين کي برقرار رکڻ لاءِ سماج ۾ ڪوڙ ۽ ڪچ جي خلاف نہ رڳو آواز بلند ڪيو، پر پنهنجي شاعريءَ ذريعي انهيءَ پيغام کي امرتا بخشي ڇڏي. در اصل انهيءَ پيغام سان سلهاڙجي ئي اڄ جا قلمڪار پڻ مناسب ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا ۽ پنهنجي آسپاس ڦهليل نفرت، مايوسي ۽ بدڪرداريءَ جو ترياق ممڪن ٿي سگهي ٿو.

ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر

سرمست ڪتابي سلسلي جي مقالن تي تنقيدي جائزو

سچل سائين جو هيءُ ساليانو عرس ١٧۵ هون عرس آهي. جيڪو سندس عقيدت مند وڏي احترام سان ملهائي رهيا آهن. سچل سائين جا هي عقيدت مند هر سال ساڳي ئي عقيدت سان ايندا رهن ٿا. سيارو هجي يا اونهارو، سردي هجي خواهه گرمي، سندن اچڻ ۾ ڪڏهن به ناغو ناهي پيو. البت اُهي ماڻهو جيڪي سچل سائين جي فڪر جا وارث آهن، اهي ويهن تيهن سالن کان ظاهر ٿيا آهن. شايد اهو انڪري هجي، جو سچل سائين جي شاعريءَ متعلق هڪ اهڙو طبقو، جنهن کي اڄ ڪلهه استحصالي طبقو ٿو سڏجي، ۽ اهو طبقو ڪنهن حد تائين پڙهيل به سڏائيندو رهيو آهي، انهيءَ طبقي سچل سائينءَ جي مڪتب فڪر تي قبضو ڪري ورتو ۽ ان جي غلط تا ويلن ۾ ايترو ته ڀرپور ڪردار ادا ڪندو رهيو جو ماڻهو وقت گذرڻ سان انهيءَ ڄار ۾ ڦاسندا ويا. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي لکڻ موجب ! ”ته اهو طبقو ڄاڻي واڻي اهو تاثر ڏيندو رهيو ۽ چرندو رهيو ته ”سچل مدهوش هو، مجذوب هو، مست هو ۽ بي هوش هو.“ دراصل انهن ماڻهن اهو انڪري هلايو ته جيئن عوام الناس سچل سائينءَ جي فڪر کي قبول نه ڪري. سچل جي فڪر کي وسعت اچڻ ۾ اهڙي طبقي جي مفادن کي نقصان رسڻ جو انديشو هو. انڪري اهڙا ماڻهو زهر گاڏڙ زبان ۾ اهڙيون ڳاليهون ڪندا رهيا. جن سچل سائين جي انهيءَ باغيانه فڪر کي، جيڪو هن جابر حاڪم ۽ سندس پڳهار دار طبقي جي خلاف پيش ڪيو هو، ان کي ڪنهن حد تائين نقصان ضرور رسيو. سچ پچ سچل سائين جي مڪتب فڪر کي جيڪر ايترو نقصان نه رسي ها، پر جي انهيءَ فڪر کي عوام تائين پهچائڻ لاءِ پير حسام

الدين راشدي، مولانا غلام محمد گرامي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، تورو اڳ ۾ پيدا ٿين ها! هاڻي به اسان نا اميد ناهيون. ڇا ڪاڻ ته سرمست جي فڪري لاٽ کي ٻارڻ لاءِ هاڻي هزارين نوجوان ميدان ۾ پهچي ويا آهن !

سچل سائينءَ جو فڪر، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، رشيد ڀٽي ۽ تنوير عباسي هڪ بحر بيڪران آهي. سنڌو درياءَ جهڙو مؤجزن. جنهن ۾ بقول ڀٽائي "جي ماسو مڙ ئي مال، ته پوچارا پر ٿئين !" هن مقالي ۾ موڻ سچل سائين جي فڪر تي نه، پر سچل سائين جي اهڙن عقيدت مندن جي فڪري مطالعي جو مختصر تعارف ڪرايو آهي، جيڪي سورهن سالن کان هن ادبي سيمينار ۾ پنهنجي عقيدت جي ورڪا ڪندا رهيا آهن. هن وقت منهنجي اڳيان سچل سرمست ياد گار ڪميٽي خيرپور جا "16" ڪتاب آهن ۽ هر سال هڪ ڪتاب جنهن ۾ سچل سرمست جي فڪر ۽ فن تي سنڌ جا عالم مقالا لکندا آهن، اهي سرمست ڪميٽي شايع ڪرائيندي آهي. هي مقالا ڪهڙي نوعيت جا آهن؟ انهن کي پڙهڻ ضروري آهي. انهن جو مطالعو معلوماتي هجڻ سان گڏ ڏاڍو مزيدار به آهي. ڇا ڪاڻ ته ڪي مقالا اهڙا به آهن جن کي پڙهندي ڏک به ٿئي ٿو، ته جنهن رياستي ڏاڍ ۽ مذهبي ڪٽر پڻي خلاف سچل سرمست جهاد ڪيو، ڪيترن اسان جي مقالا نويسن سچل جي فڪر کي وري به ذات پات ۽ مذهبي ڀيد ڀاءُ جي چوليءَ ۾ ويڙهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. شايد اهو ان ڪري جو اسان جي ڪيترن عالمن تي اهو خوف تاري آهي ته جيڪڏهن انهيءَ حقيقت کي قبول ڪيو ويو، ته هندو توڙي مسلمان الله جي نظر ۾ برابر ۽ هڪ جهڙا آهن، ته شايد هو ديني سرحدن کان ٻاهر نڪري وڃن ! ۽ انهيءَ عمل جي سزا ڪين ايندڙ جهان ۾ ملي ! حالانڪ دين اهڙي ڳالهه جي ڪا به نشاندهي نٿو ڪري ته ڪو انسان جي ذات ۾ فرق آهي، اگر آهي ته رڳو عملن جو آهي. جس آهي، پير حسام الدين راشديءَ کي جنهن گربخشاڻيءَ جي صالح عمل جي تعريف ڪري لکيو آهي، ته اهو بهشت ۾ ضرور ويندو. هو لکي ٿو ته "مولوين جي اعتماد مطابق گربخشاڻيءَ کي بهشت نه ملندو ڇا ڪاڻ ته هو هندو هو، پر مان سمجهان

ٿو پيو ته قطعاً اسان سيني کئون اڳ ۾ بهشت ۾ هليو ويندو ممکن آهي ته مولانا قاسميءَ کئون به اڳ ۾ هليو وڃي!"

اهو مٿيون حوالو، مون سرمست ٢ مان کنيو آهي، جيڪو ١٩٨٢ع ۾ شايع ٿيو ۽ اها ڳالهه پير حسام الدين راشدي سچل ادبي سيمينار جي صدارتي تقرير ۾ چئي هئي. بيشڪ پير حسام الدين راشدي هڪ عالم انسان هيو، هن جو مطالعو وسيع هيو ۽ ان سان گڏ دل ۽ جگر جو به وسيع هيو. ليڪن اها ڳالهه دعويٰ سان چئي سگهجي ٿي ته، جيترو دل جگر سچل سائين جو وسيع هيو، ايتري وسعت وارو انسان اڃا ته سنڌ ۾ پيدا ڪو نه ٿيو آهي. مان وثوق سان چوان ٿو ته جيڪا ڳالهه پير حسام الدين راشدي ڪئي آهي، ان جي فيض جو محرڪ سچل سرمست ئي ٿي سگهي ٿو. بحر حال اهڙيون ڪئي ڳالهيون ۽ حقيقتون سرمست ڪتابي سلسلي جي مطالعي مان ملن ٿيون. سرمست ڪتابي سلسلي ۾ شروع شروع ۾ شاعرن جا اشعار به شايع ڪيا ويندا هئا. ۽ اهو سلسلو ٨٩ع تائين قائم رهيو. جنهن ۾ ٤٦ شاعرن سچل سرمست جي حضور ۾ پنهنجي عقيدت جا گل پيش ڪيا آهن. انهن ڪتابن ۾ مقالا به شايع ڪيل آهي. پر جيئن ته بعد ۾ شعرن جي اشاعت کي ڪن سببن جي ڪري روڪيو ويو ۽ رڳو مقالن جي اشاعت کي جاري رکيو ويو. انڪري اسان هن ۾ صرف سچل سرمست ڪتابي سلسلي ۾ شايع ٿيل مقالن جو ذڪر ڪندا سون.

سرمست سلسلي جي سورهن ڪتابن ۾ ڪل هڪ سؤ پنجونجاهه (١٥٥) ننڍا وڏا مقالا لکيل آهن. جيڪڏهن سچل سائين جي شاعريءَ جي تشريح جي حوالي سان فن ۽ فڪر ۽ سندس سوانح حيات جي لحاظ کان انهن مقالن کي ورهائجي ٿو، ته اهي مقالا هيٺين موضوعن ۾ ورهائجي سگهجن ٿا ۽ انهن جو هيٺينءَ ريت تعداد بيهي ٿو.

١. ادبي نوعيت جا	ڪل	٣٨	مقالا بيهن ٿا.
٢. ثقافتي نوعيت جا		٤	=
٣. تاريخ جي مواد جا		٥	=

۴. تصوف جي نوعيت جا	۳۱	=
۵. مذهبي نوعيت جا	۱۲	=
٦. روشن خياليءَ جي نوعيت جا	۲۴	=
۷. سوانح حيات سان تعلق رکندڙ مقالا	۲۷	=
۹. سنگيت ۽ رقص جي نوعيت وارا	۵	=
۹. تنقيدي نوعيت جا	۹	=

متي ڏنل موضوعن جي وچور، جيڪا ۱۵۵ مقالن مان ترتيب ڏنل آهي، انهن مان نظر ايندو ته ٿوري ۾ ٿورا مقالا سرسنگيت ۽ رقص جي موضوعن تي لکيا ويا آهن. سچل سائين هڪ صوفي بزرگ سان گڏ عظيم شاعر به هيو. شاعر جيڪڏهن ڪلا ۽ سنگيت کان اڻ واقف هجي، ته اهو شاعر سڏائڻ جي لائق نه آهي. سچل سائينءَ جي شاعريءَ لاءِ آغا سليم ڪهڙو نه خوبصورت سچ چيو آهي، ته "سچل سائين جو ڪلام سماع جي روايت جو ڪلام آهي ۽ ڳائجڻ لاءِ لکيو ويو آهي. هو سازن جي ڌن تي رقص به ڪندو هو."

پروفيسر لاسنگهه آجواڻي لکيو آهي ته "سچل جهڙو ڳائيندڙ سنڌ اجا پيدا ئي ڪو نه ڪيو آهي......."

... هن جي جنهن به بيت ۾ جهاتي پائبي ته سچل وينل نظر ايندو."

افسوس آهي، ته سچل سرمست جي فن ۽ فڪر تي ڏيڍ سؤ سال اهڙن ماڻهن جو قبضو رهيو آهي، جيڪي موسيقيءَ کان ناواقف ۽ رقص کان خوفزده هئا. انڪري هن سچل جهڙي عظيم شاعر کي ريواتو، مست ۽ بي هوش پئي سڏيو آهي. ۽ اهو سلسلو ختم ڪونهي ٿيو. پر جاري آهي.

مان سمجهان ٿو ته انهيءَ روايت کي وڌائڻ ۾ سچل سائينءَ جي اهڙن معتقدن جو به چڱو حصو آهي. جيڪي سچل سرمست جي فن ۽ فڪر کي، مذهبي جنونين جي عذاب کان بچائڻ لاءِ ائين چوندا رهيا ته "جيڪو

سچل سائينءَ جو باغيانہ آواز آهي، در اصل اهو سندس آواز نہ، پر خود خدا جو آواز آهي ۽ اهو ئي ڪائنس چورائي ٿو.“ مصلحت سني، پر انهيءَ جي عمر ڪانهي.

اگر هن مٿين ڳالهہ کي قبول ڪيون، تہ پوءِ ذهن تي بہ گمان گذرن ٿا: هڪ تہ سچل سرمست جي زندگيءَ کان پوءِ بہ ملائي ذاتءَ جي حاڪميت کي وڏو تحفظ رهيو آهي. ۽ ان مان خطرو اهو هيو، تہ جيڪڏهن مختلف قسمن جون اٽڪل بازيون نہ ڪيون ويون تہ سچل جي سموري فڪري مواد کي ناس ڪيو ويندو. ٻيو گمان اهو ٿو گذري تہ انهيءَ سموري پوسٽ ۽ گهٽ واري دور ۾ شايد ڪيئي مفڪر پيدا ٿيا هجن ۽ انهن جي مودا کي تحفظ نہ ملي سگهيو هجي! ورنہ اهي ڪهڙا اسباب ٿي سگهن ٿا. جن جي ڪري سچل سرمست جهڙي عظيم شاعر جي فڪر کي وجداني ۽ مجذوبي ڪيفيت وارو سڏي سگهجي؟ ارمان آهي، تہ اها ويڏن رڳو سنڌي فڪر سان رهي آهي. ايراني مفڪرن لاءِ تہ ڪنهن بہ ڪونہ چيو تہ اهي ديوانہ هئا، مستانہ هئا وغيره. منهنجو رايو آهي تہ اهڙين تحريرن کان پرهيز ڪئي وڃي جن مان وجداني ۽ مستاني ڪيفيتن جو تاثر ملندو هجي! شاعري تہ هونءَ بہ پيغمبري درجي جو عمل آهي. پر سچل سرمست جنهن نوعيت جي فصيح ۽ بليغ شاعري ڪئي آهي اها تہ بي هوشي ۽ لاشعوريءَ واري شاعري ڪانهي !.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لکڻ موجب: ”سچل سائين جي شاعرانہ فڪر جو مرڪزي نقطو خود شناسي ۽ خود اعتمادي آهي.“ هاڻي جيڪڏهن اهڙي شاعري کي مدهوشي ۽ وجداني ڪيفيت واري نوعيت مان پيدا ٿيندڙ ڏيکاريندا سون، تہ پوءِ ان جي اهميت تہ گهٽجي ويندي.

سچل سرمست جي فڪر کي ڇاڻيندڙ عالم انهيءَ رائي جا آهن، تہ سچل سائين کي مست نہ پر عالم سمجهيو وڃي. جيئن ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سرمست اٿين جي صدراتي تقرير ۾ چيو: ”ڪم از ڪم منهنجي دانش موجب، هو عالم هو، مفڪر هو.“ هن ڪتابن ۾ ڪل ۵۲ عالمن جا مقالا شايع ٿيل آهن.

هن ۾ تمام اعليٰ پائي جي ادبين ۽ عالمن جا مقالا به آهن. ته يوسف جي خريدارن واري قطار ۾ بيهندڙن جا به آهن. اها فطري ڳالهه آهي، ته جتي مٿين درجي جي عالمن جا مقالا پڙهندي، روح کي راحت ٿي اچي، اتي اهڙن ماڻهن جا مقالا ۽ رايا پڙهندي ڪوفت به ٿئي ٿي. جن سچل سرمست جي فڪر کي سمجهيو به نه آهي، پر انجي فڪر تي لکڻ جا مجاز به ٿي پيا آهن. مان ته رڳو اهڙن ماڻهن لاءِ هتي فردوسيءَ جي شعر جي اها سٽ پيش ڪندس جيڪا هن ايراني حاڪميت کي ختم ڪندڙ عربن لاءِ چئي هئي "تفو بر تو اي چرخ گردان تفو، ڪه تخت ڪيان راڪند آرزو."

سرمست ڪتابي سلسلي جي ڪتابن ۾ اهڙا ڪيئي مضمون موجود آهن جن جو مطالعو انساني ذهن جي ترقي لاءِ فائدي مند نٿو رهي. البت اهڙي مطالعي مان پڙهندڙن جا ذهن گهٽي حد تائين ملول ۽ ويڳاڻا ٿي پوندا آهن. اسان کي انسان لاءِ عزت ۽ وقار واري زندگي جي همت افزائي ڪرڻ کپي ۽ نه غلامانه زندگي جي هاٺي اهڙي تصور کي ختم ٿيڻ کپي. سچل سائين به اهڙي زندگي گذارڻ جو درس ڏنو آهي، جنهن ۾ انسان هر لحاظ کان عزت ۽ احترام وارو نظر اچي.

سرمست جي ڪتابن ۾ پيش ڪيل اهڙن مضمونن مان هڪڙي لائق مصنف جي مضمون مان ٿوري مثال پيش ڪرڻ جي اجازت گهران ٿو، مضمون نصرت حسين ابڙي صاحب جو آهي. جيڪو سرمست -١۴ جي صفحي نمبر ٦٥ تي پيش ڪيل آهي. مضمون جو عنوان آهي "سچل دانشورن جي نظر ۾" لائق مصنف ڊاڪٽر غلام علي الانا جي مقالي جي حوالي سان لکيو آهي ته "سچل راڳ رهاڻ ۾ وقتي مستيءَ ۾ اچي نچڻ لڳندو هو. اکين مان آب وهڻ لڳندو هوس، جسم جو وار وار ايو ٿي ويندو هوس ۽ بي اختياريءَ ۾ جيڪي لفظ منهن مان نڪري ويندا هئس تن کي فقير لکندا ويندا هئا. عالم مدهوشيءَ مان سجاڳ ٿيڻ کان پوءِ ڪيس سندس شعر پڙهي ٻڌايو ويندو هو ته چوندو هو ته ابا چوڻ واري اهو چيو آهي، اسان کي ان جي ڪا به خبر ناهي".

هن بيان مان ائين ٿو لڳي ڄڻ سچل سائين کان ايجنسيءَ وارا سندس باغيانہ روش جي انڪوائري ڪرڻ آيا هئا ۽ هن انهن کان لنوائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مان دعويٰ سان چوان ٿو تہ جيڪڏهن ان دؤر جون سڀ ايجنسيون ڪيس موت جا خوف ڏئي ۽ سندن ڪلام تان دست بردار ٿيڻ لاءِ چون ها، تہ تڏهن بہ سچل سائين پنهنجي ڪلام تان هٽ نہ ڪئي ها !.

ڪافي مقالا انهيءَ دؤر تي ڀرپور روشني وجهن ٿا، جن جو مطالعو ٻڌائي ٿو، تہ اهو پر آشوب دؤر هو. مغل ڪلهوڙا ۽ ٽالپر حڪمران جن جي ايامڪاري ۾ اسان جي سنڌ جا صوفي شاعر پيدا ٿيا. انهيءَ سموري دؤر ۾ جيڪو تقريبا اڍائي سؤ ورهن تي محيط آهي، ملائي ڏانءَ جي حڪومت هئي. حاڪم اڻ پڙهيل ۽ ملان وري ٿورو پڙهيل، طبعيت جا ضدي ۽ اخلاقي طور داغدار "باهر زيب زبان ۽ اندر هچارا". انهن جي خلاف سنڌ جي دانشور طبقي بغاوت ڪئي. بقول سچل سائين: "سچ ٿا مرد چون، ڪنهن کي وٽي نہ وٽي." حقيقت ۾ سچل سائين جو سمورو ڪلام جاگيردارانہ حاڪميت ۽ ملي جي فڪري اجاراداريءَ جي خلاف هڪ بغاوت آهي. هن صوفيا نہ فڪر نہ رڳو ضدي ملي، پر مذهب ۽ ڌرم جا بہ اهي ورق جلائي ڇڏيا، جيڪي ملي ۽ پنڊت لکيا هئا. اهوئي سبب هيو، جو ملو ۽ پنڊت جڏهن پڄي نہ سگهيو تہ صوفي دانشورن کي مدهوش، مجذوب ۽ مجنون سڏڻ لڳو. محض انهيءَ لاءِ تہ جيئن عوام الناس صوفين جي چوڻ تي سندن پڳڙيون نہ لاهي ويهي! هن وقت ملائيت ۽ پاپائيت جو زور ٽٽي چڪو آهي. خدارا هاڻي تہ انهن کان خوف نہ کائو! سچل سائين جيڪو فڪر ڏنو آهي، ان تي عمل ڪيو تاڪ انسانيت جي آبياري ٿئي ۽ شيطاني قوتن کي شڪست ملي !

محمد پنهل ڏهر

حضرت سچل سرمست جو عاشق
پير حسام الدين شاهه راشدي

جڳ مشهور محقق، مؤرخ ۽ عالم پير حسام الدين شاهه راشدي به حضرت سچل سرمست جي سوانح نگارن ۽ شارحين مان هڪ هو. هي سچل سرمست جي عرس جي موقعي تي ٿيندڙ ڪن ادبي ڪانفرنسن جو رح روان پڻ هو. پيرصاحب جي سچل سرمست سان بيحد عقيدت هئي ۽ ان جي ڪلام سان حد درجي جو عشق هو. سچل سرمست جو هي شيدائي ۽ عاشق تاريخ پهرئين 1 اپريل 1982ع تي هميشه لاءِ اسان کان وڇڙي ويو.

سچل سائين ۽ ان جي ڪلام سان والهانه عشق ۽ محبت جي جهلڪ پير صاحب جي لکيل هيٺين ڪتابن ۾ نمايان طور تي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. انهن ڪتابن ۾ پير صاحب سچل سرمست جي ڪيترن ئي بيتن جو انتخاب، ڏنو آهي.

پير صاحب پنهنجي ڪتاب "سنڌي ادب" ۾ سچل سرمست جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته "شاهه لطيف وانگر سچل به سنڌ جو لافاني شاعر آهي، ليڪن رنگ بلڪل الڳ اٿس. همه اوست جي فلسفي جو مٿس ايترو ته گهرو اثر آهي جو پنهنجي ڪلام جو هڪ حصو ڪيس پاڻ ئي برباد ڪرڻو پيو ته جيئن عام ماڻهو گمراهه نه ٿين. نفي اثبات، فنابقا، حال قال، همه اوست ۽ وحدت الوجود جهڙن اهم مسئلن جي رازن ۽ رمزن سان سندس ڪلام ڀريو پيو آهي. پورو ڪلام رندي رنگ ورتيو اچي. سنڌي ڪانسواءِ اردو ۽ فارسي ۾ به شعر چيو اٿس." انهي کان پوءِ ۽ پير صاحب، سچل سرمست جا هيٺيان ٿي بيت ڏنا آهن ۽ انهن جي تشريح به ڪئي اٿس،

جيڪا هيٺ ڏجي ٿي.

”مون کي رات رسيون ڏيهه ڏاڏاٽيون خبرون،
ته ساٽيهه سپ سرهو ٿيو، وڄون واهه وسيون،
برابر بادل ڪيون مٿي لوءِ لسيون،
وڙهيون ڪرڪسيون، پڻ آهن تار ترايون.

يعني، مارئي پنهنجي وطن کي ياد ڪندي چئي رهي آهي ته مون کي رات وطن مان اهڙيون خبرون مليون آهن ته سڄو ڏاڏاٽو ڏيهه سرهو ٿي ويو آهي. بادل وسيا آهن ۽ وڄون به خوب ڪڙڪن ٿيون. هاڻي ته نهرون توڙي ترايون به پاڻي سان پرجي ويون آهن.

الله لڳ اڏامر، موتي محبوبن ڏي،
وڃي ڏيج پرين کي اهو پاڄي جو پيغام،
ڪري قدمن تي پئي، سو لک ڏيج سلام،
آهي اوهان ري سپرين مڙيوئي ماتام،
اچڻ جو آجام، سگهو ڪر سپرين.

يعني، خدا جي واسطي تون محبوب وٽ اڏامي وڃ، پهريائين ته سندس قدمن تي ڪري پئو. سوين لکين سلام ڏج، بعد ۾ عرض ڪر ته اي محبوب توکانسواءِ هر طرف ماتم آهي، اگر توري به عنايت ڪري سگهين ته جلد اچڻ جو وعدو ڪر.

هڪ وسڻ، پيو وڄڻ، ٿيون لهي پيو سيءُ،
جهوري وڏن جهوپيون، ڇن وڏائين ڇيءُ،
رنن جو رڻن ۾، والي وسيلو ٿيءُ،
حال جنهن جو هيءُ، پرور رک پناهه ۾.

يعني، سسئي پنهنجي محبوب جي ڳولا ۾ نڪتي آهي، اڪيلي عورت، نه راهي نه رهبر، نه ساٿي نه سنگت. ڪرندي ٿا ٻڙندي پئي وڃي. رستي ۾ هڪ جڳه جي ڪيفيت بيان ڪندي چوي ٿي، هڪ ته مينهن پيو وسي، پيو وڄ جي ڪڙڪي دل ڏڪائي ڇڏي آهي ۽ وري سردي به غضب جي

تي پوي. هنن مصيبتن سان گڏ وري اهڙي حالت ۾ جتي سرلڪايو اٿم. آهاجهوپڙي بہ جهڪي ويئي آهي ۽ ڇت ۾ سوراخ پئجي ويا آهن. جنهن مان پاڻي جا ڦڙا پيا ڪرن. بيابان ۾ ويراني ۽ ڏپ جو ماحول آهي، خاوند تون بہ نہ آهين جو سهارو بنجين. اي خدا اهڙي حالت ۾ تون پناھ ۾ رک."

پير صاحب وڏيڪ لکي ٿو تہ "سندس تصنيفن مان ديوان آشڪار (فارسي) رازنامہ، رهبر نامہ،قتل نامہ، گذار نامہ ۽ تار نامہ آهن. ان کان علاوه هن سنڌي غزلن ۽ بيتن ۽ ڪافين جو وڏو ذخيرو بہ ڇڏيو آهي." (۱)

پير صاحب انهي ڪتاب ۾ ٽالپرن جي دؤر ۾ ادبي اوسر متعلق لکي ٿو تہ "غزل جي ابتدا بہ هن دؤر ۾ ٿي. سيد ثابت علي شاھ ۽ سچل سرمست خاص طور تي غزل ۾ طبع آزمائي ڪئي." (۲)

پير صاحب پنهنجي مشهور ڪتاب "هوڏو تي هوڏينهن" جي انتساب ۾ سچل سائين جو هي بيت ڏنو آهي.

"سچل ڪي سيني ۾ سدا آهي صنم،
ڪونهيس ٻيو ڪم، پٿر جي پوڄا بنا."

انهي ڪتاب ۾ سچل سرمست جو ذڪر ڪندي پير صاحب لکي ٿو تہ "سچل سائين جو ڪلام، شاھ ڪانپوءِ ٻئي نمبر تي ماڻهن کي ياد هوندو هو. اهي بہ وڏا عوامي شاعر هئا. جن کي هر ڪو ماڻهون سيني سان لايون وتندو هو ۽ اهي ئي بہ شاعر هئا. جن کي زنده دل هندن بہ چمي اکين تي رکيو. هزارين هندو درزان جي درگاھ جا مريد هئا. تنهنڪري سچل جي پوڄاٿيندي هئي. افسوس فقط هي آهي جو سچل کي شاھ وانگر ڪو گربخشاڻي نصيب ٿي ڪو نہ سگهيو. صوفي فقيرن جا جٿا هوندا هئا. جيڪي سچل جو ڪلام سڄي سنڌ ۾ ڳائيندا وتندا هئا. گيڙو لٽا پيل هوندا هئا. پيرن تائين چولو ۽ هيٺ تي گوڏ. مٿو اگهاڙو، ٻانهن ۽ ڳچي ۾ مٽين جون مالهائون. ڪشتو بہ هوندو هين ۽ يڪتارو ڪٽي هٿ ۾ ڇيڙيون جهلي، پيرن ۾ ڇيريون وجهي، جڏهن ڪن تي هٿ رکي الوميان ڪندا هئا. تڏهن لئي لڳي ويندي هئي. نچندا بہ هئا ۽ ڳائيندا بہ هئا. ڏاڍي ترنم ۽ طرز سان.

ٻڌندڙن جي لونءِ ڪانڊار جي ويندي هئي.

ڳلي ڳلي تي ڳوليان جهاتيون پايان ....
واٽ وندر جي ڪوڏسي، واٽ وندر جي ڪو ڏسي ....
پنهنجي ذات لڪائي، ڪيئن ٻي ذات سڏايان ......
ٻيو ڪو ڄاڻڻ محض گناهہ، هر ڪنهن صورت آپ الله ....

يا هي ڪافيون،

ڪيچيڙن جي ڪاڻ، جيڏيون منهنجو جيڙو جهڄي ٿو.
پريان سندري پار ڏانهن، الله اوئي آڻ،
ڇڏي شهر ڀنڀور کي، هاڙهي ويندس هاڻ،
سگهو ايندو سپرين، ڀينر منهنجي ڀاڻ.
او چو ٿيون مونکي جهليو، پرين ڏانهن ڙي جيڏيون،
ويهان ڪيئن ڀنڀور ۾، جو روح انهن سان رليو،
ساٿن ٿينديس سنگتي، جو هوت هاڙهي ڏي هليو،
پرين سندي پار ڏانهن، پاڙيچيون نہ پليو،
سڄڻ سارو پانهنجو، سر سچوءَ کي سليو.
نينهن نهوڙي آهيان، هاڻ جيڏيون ڪاڏي وڃان،
پنڌ پري ٿيو پرين جو، عشق آلارو اڃان،
ڪتڻ وئڻ نہ ٿئي، چرخو ڦيرائي ڀڃان،
پرين نايون پيٽ ۾، عشق سنديون سي اُڃان،
موتڻ واري ڪڏهين، سچو نہ مصلحت مڃان."

انهيءَ ڪتاب ۾ ڪانگل جو ذڪر ڪندي سچل سائين جو هيٺيون بيت ڪم آندو اٿس.

" ڏاهو چڙهي ڏار تي، تو ڏئي ڏوراپا،
پڌرا ڪري نہ پرين جا اهو نازڪ نياپا،
آئيو اوراپا، ڳالهيون ڳوري کي چوي."

پير صاحب مذڪوره ڪتاب ۾ ٿي مارئي ۽ سندس قاصدن جي

ضمن ۾ سچل سرمست جا هي ٻه بيت ڏنا آهن.

قاصد آيو ڪونڪو، ڪو نہ لکيائون خط
جيڪس هيس ڪينڪي، ريگستانن رتَ
پنهوارن پاهتَ، تيلهان مون سان نہ رکيو.

"قاصد آيو ڪو نہ، ريگستاني راڄ ڏهون،
چو تو مون ڪي تارِڪيو، سومرا ۾ سون،
مارن منهنجي روح جو، هت هي هي پتوهون،
چيهون هتي چون، تيان اهڙن ڪتابن سان."

سچل جي ڪلام سان پير سائين جو حد درجي جو عشق ڏسجي ٿو، جو انهي ئي ڪتاب ۾ سچن سمورن پنجن صفحن تي سچل سائين جي ڪانگل وارن بيتن مان ٣٣ بيت ڏنا اٿس.

پير صاحب انهيءَ ڪتاب ۾ عاشق ۽ عشق جو ذڪر ڪندي سچل سائين جو هي بيت پيش ڪيو آهي،

"ريجهي روح رانجهي سان، ڪيڙو ڪپڙ تال،
وڍيون وجهي وچ ۾، چوچڪ ڏس چنڊال،
مادر مهٽا ڏئي جڳها، جهيڙي جهنگ سيال،
مٺومون مهوال، مون ڪان مور نہ وسري"

مذڪور ڪتاب جي چوٿين باب جي شروعات پير صاحب، سچل سائين جي هن بيت سان ڪئي آهي.

"جي تو ادب آهي، تا ٻنڌائن ٻڌي وڏين،
ڪل نہ پيڙهہ ڪاءِ، اصولي اسرار جي."

اهڙي طرح ڪتاب جي ڇهين باب جي شروعات بہ سچل جي هيٺن بيت سان ڪري ٿو.

"محبت جي مهراڻ مان، جي ملا چاش چکين،
تہ ڪنز قدوري ڪافيا، پڙهين ڪين لکين،
رحل سڀ ستين، ملا مسجد ڪنڊ ۾."

پير حسام الدين راشدي، سچل سرمست جي عرس جي موقعي تي سڏايل ادبي ڪانفرنس ۾ پهريون ڀيرو ۲۴ جولاءِ ۱۹۸۰ع ۾ درازن ۾ آيو ۽ ادبي ڪانفرنس جي صدارت ڪيائين ۽ ٻئي سال وري ۱۹۸۱ع ۾ انهي ادبي ڪانفرنس ۾ شامل ٿيڻ خاطر درازن آيو ۽ وري بہ ڪانفرنس جي صدارت واري ڪرسي تي ويٺو. انهن ٻنهي ڪانفرنسن دوران پنهنجي صدارتي تقرير ۾ سچل سرمست جي سموري سنڌي، سرائيڪي، اردو ۽ فارسي ڪلام کي دوباره سهيڙڻ ۽ سموري ڪلام جو هڪ جامع ۽ مستند متن تيار ڪرڻ تي زور ۽ سچل سرمست جي ڪلام جي موجوده ڇپيل نسخن کي جعلي ۽ غلط قرار ڏنائين. خاص طور تي محمد عثمان انصاري واري ايڊٽ ڪيل سچل سرمست جي سنڌي ڪلام واري نسخي ۽ مولانا محمد صادق راڻيپوري واري ايڊٽ ڪيل سچل سائين جي سرائيڪي ڪلام واري نسخي کي. (۱۰)

ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" پير صاحب جي ڇپيل تاريخي ۽ ادبي سنڌي مضمونن جو ضغيم مجموعو آهي. اهو ڪتاب ڇهن بابن تي مشتمل آهي. پير صاحب پنهنجي انهي ڪتاب جي پهرئين باب جي شروعات بہ سچل سائين جي هنين ٽن بيتن سان ڪئي آهي.

"مهر سندا مينهن، شاهہ وسائين شل،
جهريل منهنجي جهوپڙي، ٻنان جهلئي جهل،
ڪاهل تي ڪهل، ڪندين شال ڪريم تون.

والي وسائيج درد مندي جو ديس،
پرين مون پرديس، ائي ايندم اوڏڙا.

سارنگ سعيي ۾ آتي، سچل سستي ڇڏ،
متان ايندءِ اوچتو، هاڻ نہ مڙندءِ هڏ،
اجهاپي کا اڏ، وسڻ کان اڳي وڃي.”

مذڪوره ڪتاب جي چوٿين باب جي شروع ۾ بہ پير صاحب، سچل سائين جا هيٺيان چار بيت آهن.

”ماٺ ڪريان تہ مشرڪ ٿيان، ڪچان تہ ڪافر،
انهي وائي ور، ڪو سمجهي سچيڏنو چوي.
سچو منجهئون ٿيو سچ پيدا،
ڪيهون ڪوڙيون ڳالهيون ڳايان.

گوندر جن گذاريو، منهن تنين مشعل،
ڪامون پوري ڪل، انهن جي افسوس جي.
گوندر جن گذاريو، آءُ تنين گهوري،
سدا مون جهوري، آهہ ورهہ وارئين.”

پير حسام الدين راشدي، پنهنجي مقاليءَ ”اردو ٻولي جو مولد سنڌ“ ۾ لکي ٿو تہ سچل سرمست سنڌ جو اهو مشهور سنڌي زبان جو صوفي شاعر آهي، جنهن جا مٺا نغما اڄ تائين سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پڙلاءُ ڪري رهيا آهن. خيرپور ميرس جي رياست ۾ درازن نالي هڪ بستي آهي، هي بزرگ أتي جو رهندڙ هو، سندس اردو جا چند بيت نموني طور هيٺ ڏجن ٿا.

سارا خيال تيرا، مجهہ پر گناهہ کيا هے ،
تـم هي گواهہ رهنا، ديگر گواهہ کيا هے .

سنوري آج سرميري برهہ باران آيا هے ،
کرم کرکے صرف اوپر ابر نسيان آيا هے .
پتهر هے ايسي زندگي، بي عشق هے شرمندگي،
جس کو سجن کادرد هے . رويت اس کي زرد هے .

پير صاحب پنهنجي انهيءَ ڪتاب جي ڇهين باب جي شروعات سچل سائين جي هن بيت سان ڪئي آهي.

”ڪشالي مؤن ڪر، ٿوري گهٽي مؤن ٿئي،
سوز گداز ۽ غم، رهبر ٿيندو راهه ۾.“(۱۴)

پير حسام الدين راشدي جي وفات بعد سندس پسنديده سنڌي، اردو ۽ فارسي شاعريءَ جو انتخاب، جيڪو دوران زندگي هڪ ڊائري ۾ لکندڙ و رهندو هو. ”مرآة الجمال“ جي نالي سان ڇپيو آهي.

هن ڪتاب جي شروع ۾ سنڌي شاعرن جي ڪلام جو انتخاب آهن، جيڪو ۳۸ صفحات (۱-۳۸) تي ڦهليل آهي، جنهن مان صرف پنجن صفحن تي صفحي ۱ ۽ ۲ تي شاهه عبداللطيف ڀٽائي جا اٺ بيت ۽ صفحي ۳۵ تي حاجي محمد سومرو ۽ راجن شاهه جو هڪ هڪ بيت صفحي ۳۷ تي شاهه ساجن ۽ شوپاز شاعرن جو هڪ هڪ بيت، صفحي ۳۸ تي اسحاق گڏي جو هڪ بيت ۽ صفحي ۳٦ کان ۳۸ تي ڪن نامعلوم شاعرن جا نوءَ بيت ڏنل آهن. انهن پنجن صفحن تي مذڪوره شاعرن جي انهي ڪلام کان باقي سمورن ۳۳ صفحن تي سچل سرمست جي سنڌي ڪلام جو انتخاب ڏنل آهي. جنهن ۾ ٻه ڪافيون ۽ تقريبا ۲۰۰ بيت ڏنا ويا آهن.

سچل سرمست جي ڪلام جي انهي انتخاب مان سچل سائين ۽ سندس ڪلام سان پير صاحب جي عقيدت، محبت ۽ عشق جو بخوبي اندازو لڳائي سگهجي ٿو. (۱۵)

حــوالا

1. پير حسام الدين راشدي؛ سنڌي ادب (سنڌي ترجمو) مترجم غلام محمد لاکو. سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد، ڇاپو پهريون 1996ع، صفحو 66 کان 68.
2. ايضا صفحو 61
3. پير حسام الدين راشدي؛ هو ڏوٿي هوڏينهن، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڇاپو پهريون 1977ع، صفحو 38-37.
4. ايضا صفحو 43 حاشيو
5. ايضا سفحو 45 حاشيو
6. ايضا، صفحو 48 کان 52
7. ايضا صفحو 78
8. ايضا صفحو 283
9. ايضا صفحو 327
10. پير حسام الدين راشدي جون اهي ٻئي تقريرون ڪيترن ئي ڪتابن ۾ ڇپيون رهيون آهن.

سڀ کان پهريائين سرمست ٢، سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور، ١٩٨٢ع ص ص ٢٩، کان ٥٢ تي شايع ٿيون.

11. پير حسام الدين راشدي؛ ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون، انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي ڇاپو پهريون 1981ع صفحو 11.
12. ايضا صفحو 599
13. ايضا صفحو 656
14. ايضا صفحو 811
15. مدآت الجمال (پير حسام الدين راشدي جي پسنديده شعرن جو مجموعو) انسٽي ٽيوٽ آف سنڌا لاجي ڄامشورو ڇاپو پهريون 1984ع.

سچل جو مکتب

خادم عباسي

ماستر احمد علي

فقير احمد عليءَ جا وڏا اصل شڪارپور شهر جا رهاڪو هيا مگر زماني جي لاهن چاڙهن سبب ڪڏهن روهڙي تہ ڪڏهن گهوٽڪيءَ ۾ رهيا. فقير صاحب سال ١٨٦٩ع ۾ هن ظاهري زماني ۾ جنم ورتو.

فقير صاحب کي جڏهن ڇهن سالن جي عمر ۾ اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو تڏهن ننڍپڻ ۾ استاد ڪيس سندس ذاهانت سبب گهڻو ڀائيندا هئا. ورنيڪيولر جو امتحان پاس ڪري تعليم کاتي ۾ پرائمري استاد مقرر ٿيو. ويهن ورهين جي جواني ۾ فقير صاحب ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ سکيا وٺڻ ويو. ان وقت ڪاليج جو پرنسپال راءِ بهادر ڪوڙو مل هيو. ساندهہ ٽي سال ڪاليج ۾ رهي احمد علي پنهنجي سکيا ڪاميابيءَ سان پاس ڪري ١٨٩٩ع ۾ فارغ ٿيو.

فقير صاحب مختلف اسڪولن ۾ پڙهائيندي ڪيهرن جي ڳوٺ (تعليقو ڳڙهي ياسين) جي اسڪول جو هيڊماستر ٿيو جتي هن جي خيالات ۾ تبديلي آئي ۽ اهو احمد علي جو اڳ صوفين جي سخت خلاف هيو سو هينئر درگاهہ سچل سائينءَ جي سجاده نيشن سخي قبول محمد ثاني جو طالب ٿيو ۽ صوفين جي صحبت ۾ رهي سندن خدمت کي پنهنجي لاءِ عين ثواب سمجهڻ لڳو. اڳ احمد علي جيڪو راڳ وراڳ کي ڪتراب ۽ شريفن جي پاڙي ۾ ڪونس سمجهندو هيو اڄ اهو احمد علي پاڻ ڳائيندو ۽ رقص ڪندو هيو.

ان وقت ڪيهرن جي ڳوٺ ۾ هڪ هندو ڇوڪر راڌي نالي پڙهندو هيو. اهو فقير صاحب جي صحبت ۾ اچي صوفين جي سنگ ۾ شامل ٿيو. آخر

ڪار ان هندو چوڪر راڌي درازين ۾ پنڌ ڪرڻ شروع ڪيا. ان دوران راڌو ورينڪيولر امتحان پاس ڪري استاد مقرر ٿيو. جڏهن ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد سکيا لاءِ چونڊجي ويو تہ اُتي اوچتو مسلمان ٿيو. سندس اسلامي نالو نور احمد رکيو ويو. ڪجهہ ڏينهن بعد ٽريننگ ڪاليج ڇڏي مجذوبي حالت ۾ گذارڻ لڳو. هن معاملي احمد علي فقير کي وڏي تڪليف رسائي. جلدي هو بدلي ٿي ميرپور ماٿيلو آيو.

اوچتو سندس ٻہ ننڍا ڀائر فوت ٿي ويا. انهن صدمن ٻہ فقير صاحب کي جهوري وڌو. جلد ئي ڪيس پير جو ڳوٺ بدلي ڪيائون ۽ ٻہ سال پير جو ڳوٺ ۾ مس رهيا تہ پڪي پيرو ڇڏي پنهنجي اصلوڪي ماڳ ڏانهن راهي ٿيو. فقير صاحب سال ١٩١٧ع ۾ وفات ڪئي.

سردار بهادر محمد بخش ڪوجهي (١٨٩١ - ١٩٥٩) جن سخي سائينءَ جي ارشاد موجب اڳ ۾ ئي اُتي موجود هيو ۽ سندس لاش پير جي ڳوٺ مان کڻائي درگاهہ درازن ۾ دفن ڪرايو.

سردار بهادر فقير صاحب جي وفات تي هيئين ڪافي منظوم ڪئي.

چا ڪان جلدي ڇڏي وئين يا منا
ادا احمد علي دلدار منا
ويل نہ هئي دوست وڃڻ جي،
هئي ضرورت تنهنجي رهڻ جي،

چا ڪئون ٿئين بيزار منا!

ڪنهن ڪان سکين هي بيپرواهيون،
ڪين ٻڌءِ سڀ آزيون آهون،
رئيندا ڇڏيئہ سڀ يار منا!
هي نہ جڳائي توکي جدائي،
دوست ڇڏيئہ سڀ تولي ڀائي

تولي سندا سينگار منا!

چاهي رڳي تو پنهنجي چڱائي،
ڳڻ نه ڪيئي ڪنهن ٻئي جي جائي
خود عرض ٻڌجي تيئن ڏار مٺا!
قول ڪيئي جي هڪ ٻه نه پاريئي،
محبت جو ڪيئن ننگ وساريئي

هي نه عشاقي ڪار مٺا!

ڊوڙي اچي ميان سڪ سمهي پيئن،
پنهنجي پرين جي پاڪ پيرن ۾

ٻي نه لذئي ڪاسار مٺا!

ڏينهن سهڻ جا يار گهٽائي،
هاٺي اتي ميان جاڳ ٻه چائي
قول پنهنجا اچي پار مٺا!
محبت صدقو دوست پيارا،
عرض ڪوجهيءَ جو پيو ڪج يارا

درسخيءَ ڏاتار مٺا!

انتخاب ڪلام

اڄ ڪانگا ڪان ڪان لائي آهہ،
ايندو قاصد وٽندڙ وائي آهہ.
سانوڻ رتڙي ڏينهن ملهاريو، پوتو لاٽو خوب ڦلاريو،

هر جا سبزي سائي آهہ،
وهوا آيو خوشيءَ جو ويلو، دلبر پاٽهي ڪيڙو ميلو،

موليٰ مهر وسائي آهہ.

ڏک ڪشالا گزريا يڪسر، گل ڏسجن احمر اصفر،

جتِ ڪت صاف صفائي آهہ،

ياڳ سهاڳ جو ويلو آيو، احمد علي جو بختِ سواليو،

مند ملڻ جي آئي آهہ.

(٢)

ڪيچي ڪري ويا پنهنجي پچاڻي،
ڏاري چڏي ويا عيبن هاڻي.
نال نہ نياڻون تہ نڌر ڪي،
جوريءَ چاڙهي ويا ولي مون ورڪي،

چوري چڏي ويا چاڻي ڪتياڻي،

ڏاگهن ڏيرن جا ڙ ڪٽي مون،
ڪٽڪيا نہ ڪي ڪچيائون

مام هين ويا چاڻي سچاڻي.

بس پنيور ڪان پينر منهنجي،
ڪاڻ بردار خويش نہ ڪنهنجي،

جبل جهاڳي ڏسان آرياڻي،

احمد علي چوي نور احمد پڻ،
شاهہ درازي سوال سخي سڻ،

جوءِ جتن جي ڏيکارج جاني.

(٣)

مارو مان ملن،

ساهہ سانگين کي ساري.

ماڙيون بنگلا ڪو نہ وڻن ٿاٿان،
خوش دل کي پانئين پنهوارن جا پاٽان،

ساڻ وجي شل سرتين ليلا ڇيلا چاري.

ٻوڙ پلاءِ زردا ڪين وڻن ٿا ڪاڻ
ڏٿ ڏونرا ڦوڳ ڦريون وٽي ساهہ کي سيبائڻ

چال چڱيري جهانيگن عمر هيانءَ تي ٺاري

سڪندي سال لنگهيا مارن مانديءَ کي
ناحق قيد ڪيئي بيوس بانديءَ کي

پلپل پور پون وجهن ڳچ اندر ڳاري

احمد علي چوي عمر سڪندا ڪين سڪاءِ
ڪڏي ڇڏ قيد منجهان پنهوارن ڏي پچاءِ

ملان ساڻ مارن ڏيهہ مبارڪ ڏياري

(۴)

ملڪ دنيا بي بقا اي يار "انتم غافلون"
ڪر جهد تان نہ ڪڇين منجهہ صف "لايعلمون"
هي جهان ڏس راند ساري دل فريبندڙ مدام،
ياد گيري حق ڪنان غافل رڪي ٿي لاعبون"
ڏينهن سارو حرص دنيا ۾ گذارين جاهلا!
رات آئي بستر جوڙين "وانتم نائمون"
طاعت رحمان تون جيسين جيئن دائم ڪريج،
چو تہ صادر تو متي فرمان "ڪونو راڪعون"
ڇڏجهان جي دوستي رک حب حق مولا سندي،
تان تين فردوس اندر "فاد خلوها خالدون"
احمد علي جيسين جيئن ٿي پل نہ غافل يار ڪان،
پوءِ خطرو خوف ناهرگز "ولا هم يحزنون".

(۵)

واهہ بهاري عجيب رنگ لايو پهڪن چمن چوڌاري
باغ بهاريا وڻ ٽڻ موريا سبز صحن سنساري
گل ڦل ٽڙيا خوب بسنتي هر هنڌ ٿي هبڪاري
جهولن جهمڪن گلڙا گهٽيئي خيرو ڪنٺهاري
موتو چنبيلي مگرو وهوا تانگر تمڪي تاري
گل گلاب انگوري ڪيتڪ زعفران خوب بهاري
ڪرنو واهہ بنفشو پائين، عشق پيچ اناري

پٽ پهري ٽيا سبز لباسي گاهن ڪئي گلزاري
چيمو چل ڳنديري سائون پتر چهر چوهاري
ڪيت پڪاٽيا چوڌر آيون جهار ٻوڙي جهلڪاري
ڪنيون ڪانياٽي هٿن گليلا هڪل ڪيو هاري
پکين ڏسجي وهم سرهائي ٻوري سڻ پٽڪاري
احمد علي رت بسنت ٻلير در در خوش گفتاري
عشق وارن کي حسن هوتن جي درسن آ درڪاري

واڌارو ٻارهون

سچل سرمست
تي
ٻبليوگرافي

(واڌارو سن ١٩٩٧ع تائين)

مرتب

محمد علي حداد

وچور

١. پرور پت رکيج تون

٢. سنڌي ڀاڱو

٣. حصہ اردو

۴. سرائڪي حصہ

٥. حصہ فارسي

٦. English Section

نشانيون

ص. = انگن بعد آيل مطلب آهي (ڪل صفحا)

ص. = انگن کا اڳ ۾ آيل مطلب آهي (حوالي وارو صفحو)

ص ص. = حوالي وارا صفحا

--- = ڪان وٺي

س.م. = سينٽي ميٽر (ڪتاب جي ڊيگهہ)

---- ؟ = نا معلوم

پرور پٽ رکيج توں

سچل سرمست تي ببليو گرافيءَ جو هيءُ ٻارهون واڌارو سرمست –١٨ جي مهربان پڙهندڙ ادب دوستن جي هٿن ۾ آهي. ببليوگرافيءَ جي ترتيب ڪيتري محنت گهري ٿي ان جو اندازو صرف ادبي ۽ تحقيقي ذوق رکندڙ علم دوستن کي ٿي هوندو. مان جيسين "سچل چيئر" ۾ هيس ته هيءُ ڪم يڪ سوئيءَ سان ڪري ٿي سگهيس. هاڻي پنهنجي نوڪريءَ جي ضروريات سبب هي سلسلو برقرار رکڻ منهنجي وس کان ٻاهر ٿيندو پيو وڃي. "سچل چيئر" يا "سچل اڪيڊمي" جي وس وارن کي هن سلسلي ۾ اڳتي وڌڻ گهرجي.

مونسان هر سال منهنجا ڪرم فرما سچڻ ۽ ادب دوست افراد سات ٻناهيندا رهندا آهن. هن سال به دستور موجب سائين تنوير عباسي، محترم غلام محمد لاکي ۽ پياري علي حسن سرڪيءَ سنڌي نموني پاڻ ملهايو. محترم غلام ياسين سنڌي، آزاد قاضيءَ لاءِ سائين جي ايم سيد تي ببليو گرافيءَ مرتب ڪرڻ لاءِ خيرپور پبلڪ لئبريريءَ مان پراڻن رسالن مان مواد نوٽ ڪرڻ وقت مهرباني ڪري مون لاءِ سچل سرمست متعلق حوالا به نوٽ ڪندو ويو. اهو ئي سبب آهي جو هن سال وارو واڌارو ١٦٣ حوالن تائين پکڙجي ويو آهي. مان پنهنجن انهن سڀني قربدارن جو ٿورائتو آهيان.

هن واڌاري جي فيئر ڪاپي تقريبا تيار ڪري چڪو هوس جو منهنجو ننڍڙو فرزند اشفاق علي حداد (جيڪو پنهنجي نوڪريءَ جي سلسلي ۾ اسلام آباد ويل هيو) اڪادمي ادبيات وارن طرفان پاڪستان جي مشهور ترين چوڏهن صوفي شاعرن جي منتخب ڪلام جو ستن مختلف زبانن ۾ ترجمو ڪرايل ڪتابن مان سچل سرمست جي ڀاڱي وارا صفحا فوٽو اسٽيٽ ڪرائي کڻي آيو، اهي ست ئي ڪتاب "عالمي اديبن جي ڪانگريس ١٩٩٥ع" جي موقعي تي شايع ڪرايا ويا هئا.

هن ٻارهين واڌاري جي ١٦٣ حوالن سان گڏوگڏ هن مهل تائين سچل سرمست تي ڪل حوالا ادب دوست پارکن جي خدمت ۾ پيش ڪري چڪو آهيان. اميد اٿم ته سچل شناسيءَ جي تحريڪ ۾ منهنجي هيءَ ڪاوش قبول پوندي.

حداد منزل پنجهٽي خيرپور ميرس.
١٢-١٢- ١٩٩٧ع

محمد علي حداد

ا - سنڌي ڀاڱو
الف: ڪتاب

ا. ابڙو، نصرت حسين

روشنين جو شهر ڪراچي/ نصرت حسين ابڙو. ــــــ ڪراچي: مڪتبہ اسحاقيہ. پريس؟.-١٩٨٥ع

٢١ س. ؛ ٢.٥ ص.

(مضمون بعنوان " ڪراچيءَ م سچل" ص ص ١١٥-١١٧)

٢- افسر امام علي بيگ، مرزا، ڊاڪٽر

سنڌ جي عزاداري./ ڊاڪٽر مرزا امام علي بيگ "افسر".- ــــــ حيدرآباد: بزم فتح، امام بارگاهہ علي آباد ٽنڊو آغا.- پريس؟ - ١٩٩٨ع

٢١ س.م ؛ ٣٨٨ ص.

(سچل جو حوالو ص. ٢٨١)

٣- ڄڳتياڻي، وشنداس ايسرداس

صوفياڻو ڪلام./ وشنداس ايسرداس ڄڳتياڻي ــــــ حيدرآباد: ٿياسافيڪل سوسائٽي.- سنڌي ادبي بورڊ پرنٽرنگ پريس ڄامشورو.- ١٩٩٧ع ٻيو ڇاپو.

١٨ س.م ؛ ١١٢ ص

(سچل سرمست جو ڪلام صص. ١ - ٩)

۴- جويو، محمد ابراهيم

سنڌي ڪتاب./ محمد ابراهيم جويو. ــــــ حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو.- ايجوڪيشنل پريس ڪراچي.- ١٩٩٥ع.

٢١ س.م ؛ ١٣٦ ص.

(سچل سرمست جو احوال ۽ ڪلام صص.٥٣ - ٥٦ ۽ ١٢٧)

٥- حداد، محمد علي

سرمست - ١٧. / محمد علي حداد ———— خيرپور: سچل سرمست يادگار ڪميٽي.- پوپٽ پريس خيرپور.- ١٩٩٨ع.

٢١ س.م ؛ ١٥٢ ص

فهرست: پنهنجي پاران (محمد علي حداد).- سوچ جو سرگم (ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو).- سچل جو فڪر ۽ سنيهو (ڊاڪٽر غلام نبي سدايو).- فڪر سچل (ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر).- وحدت الوجود جو نظريو ۽ سچل سائين (ڊاڪٽر بشير احمد شاد).- سچل جو نذرانہ عقيدت بحضور اهلبيت (محمد پنهل ڏهر).- سچل جو فڪر - سگهارو محرڪ (دادا سنڌي).- آڪيداس (ڊاڪٽر نواز علي شوق).- ڊڪيل ڪنيءَ تان لاٿل ڍڪڻ (منصور ميراڻي).- موجوده دور ۾ سچل سرمست جي ڪلام جي اهميت (ادل سومرو).- سچل سرمت کي ڪيئن پڙهجي (ملڪ نديم).- آشڪار ۽ عطار جي ڪلام جو تقابلي مطالعو (خضر نوشاهي).- سچل جو اصفر سائينءَ جي ڪلام تي اثر (امام راشدي).- رحيم بخش فاروقي (خادم عباسي).- (سچل سرمست تي ببليوگرافي واڌارو يارهون (محمد علي حداد).

(سچل سرمست جي ١٨٤ عرس مبارڪ جي موقعي تي ٥ فيبروري ١٩٩٦ع تي سچل آڊيٽوريم خيرپور ۾ ادبي ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالن جو مجموعو)

٦- درشهوار سيد، ڊاڪٽر

شاهہ لطيف تي تحقيق (مختلف پهلو). / ڊاڪٽر درشهوار سيد. ———— ڪراچي: شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر.- علمي ڪمپوزرز اينڊ پرنٽرز ڪراچي.- ١٩٩٥ع.

٢١ س.م. ؛ ١٤٤ ص

(شاهہ لطيف تي مختلف محقق ۽ عالمن جي تقريرن تي مشتمل هن ڪتاب ۾ سچل سرمست جو حوالو ص ص . ١٠، ٥٤، ٨١ ۽ ١١٩)

٧- راٺيپوري، محمد صادق، مولانا

سچل جو رسالو (سرائڪي ڪلام)./ مولانا محمد صادق راٺيپوري.______ڪنڌيارو: روشني پبليڪيشن.- فائين ڪميونيڪيشن حيدرآباد.- ١٩٩٧ع.

٢٢ س.م. ؛ ٦+٤٩٦+٤٤ ص.

سٽاءُ: پبلشر پاران:. سچل جو سرائڪي ڪلام، اڳوڻي ۽ نيئن ترتيب.- سچل جي زندگي ۽ ڪلام.- سچل جو رسالو.- دعا، نعت، پنهنجي متعلق.- حسن وعشق: ڏوهيڙا، سي حرفي، ڪافيون.- هير رانجهو: ڏوهيڙا، سي حرفيون، ڪافيون.- تصوف: ڏوهيرا، سي حرفيون، ڪافيون.- متفرق ڪلام.- سچل لغات.

(محترم گل محمد تنيو صاحب هن سڌاريل ايڊيشن جو سنواريندڙ آهي. تنيي صاحب "سچل جو سرائڪي ڪلام اڳواٺي ۽ نئين ترتيب " جي سري سان مرحوم راٺيپوري صاحب، واري ترتيب جي اوٺاين جي نشاندهي ڪري، پنهنجي هن سنواريل اشاعت ڪي حق بجانب ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.)

٨- شفيع محمد، مخدوم الحاج

مختصر تاريخ وتذڪره بزرگان سنڌ./ مخدوم الحاج شفيع محمد عرف عبدالخالق هاشمي:______ڪهڙا: درگاهه المخاديم.- المخزن پريس ڪراچي.- ١٩٩٧ع.

٢١ س. م. ؛ ٢٨٨ ص.

(سچل سرمست جو ذڪر ص ص. ٢٤٥-٢٤٦، ٢٥١, ٢٥٢-٢٥٤ ۽ ٢٦٠.)

٩- ظفر عباسي

شاعريءَ جون صفون. / ظفر عباسي.______ڪنڌيارو: روشني پبليڪيشن.- فائين ڪميونيڪيشن حيدرآباد.- ١٩٩٦ع.

٢١ س. م. ؛ ٩٩ ص.

(سچل سرمست جو حوالو ص ص. ٧، ٢٥، ٣٠، ٣٢, ٣٥, ٦٨، ٨٠, ٨٥ ۽ ٩٢.)

١٠- فهميده حسين، ڊاڪٽر

ادبي تنقيد، فن ۽ تاريخ. / ڊاڪٽر فهميده حسين.——
ڪراچي: سنڌي ادبي اڪيڊمي.- زڪي پرنٽرز ڪراچي.- ١٩٩٧ع.
٢٢ س.م. ؛ ٢٨٠ ص.
(سچل سرمست جو ذڪر ص ص. ١١١، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣،
١٢٥، ١٢٦، ١٢٧، ١٣٠، ١٣٥، ١٣٨، ١٤٧، ١٥١، ١٥٢،
١٥٥، ١٥٦، ١٥٩، ١٦٥، ١٦٦، ٢١٦، ۽ ٢٢٨.)

١١- گوهر، غوث محمد، مخدوم

سامي سفر هليا./ مخدوم غوث محمد گوهر.——ڪوٽڙي
محمد ڪبير: الڪبير اڪيڊمي.- نائين ڪميونيڪيشن حيدرآباد.-
١٩٩٧ع.
٢١ س.م. ؛ ٢٥٤ ص.
(سچل سرمست جا حوالا ص ص. ٣٧، ٦٤، ١٦٨ - ١٧١،
١٧٢، ١٧٤، ١٧٦، ١٧٩، ١٨١ ۽ ١٩٧.)

١٢- لاڪو، غلام محمد

سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو./ غلام محمد لاڪو.——
ڪراچي: مارئي سماجي سنگت ملير.- المخزن پرنٽرز ڪراچي.- ١٩٩٨ع.
٢٢ س.م. ؛ ٤٢١ ص.
(سچل سرمست جو حوالو ص ص. ١١، ٢٥ - ٢٦، ٢٨٥ - ٢٨٦، ٣٥٣،
٤٠٨ ۽ ٤١٢.)

١٣- لاڪو، غلام محمد

سمن جي سلطنت/ غلام محمد لاڪو. ——چامشورو: سنڌي
ادبي بورڊ.- سنڌي ادبي بورڊ پريس ڄامشورو.- ١٩٩٦ع.
٢٢ س.. ؛ ١٧٧ص.
(سچل سرمست جو حوالو ص. ١٤٠)

۱۴- مشتاق، غلام مصطفيٰ

معلومات مهراڻ / نمبر 1. / غلام مصطفيٰ مشتاق.ـــــــــ شڪارپور: مهراڻ پبليڪيشن.- ۱۹۸۲ع

۱۸ س.م. ؛ ۴۲ ص

(سچل سرمست جو حوالو ص ص. ۹۲ - ۳۰.)

۱۵- ممتاز مرزا

سپريان سندي ڳالهڙي./ممتاز مرزا.ـــــــــ ڪراچي: مهراڻ پبلشرز.- زڪي پرنٽرز ڪراچي.- ۱۹۹۱ع،

۲۲ س.م. ؛ ۲۴۰ ص،

(سچل سرمست جا حوالا ص ص. ۹۳، ۱۳۲ ۽ ۱۹۱.)

۱٦- ممتاز مرزا

سدا سوئيتا ڪاپڙي./ممتاز مرزا.ـــــــــ ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي.- آزاد ڪميونيڪيشن ڪراچي.- ۱۹۹٦ع.

۲۲ س. م. ؛ ۳۸۸ ص.

(سچل سرمست جو حوالو ص. ۳۲.)

۱۷- ممتاز مرزا

وساريان نہ وسرن./ ممتاز مرزا.ـــــــــ حيدرآباد: شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز.- سنڌي ادبي بورڊ آفسيٽ پريس ڄامشورو.- ۱۹۸۸ع.

۲۲ س.م ؛ ۲٦۴ ص.

(سچل سرمست جا حوالا ص ص. ۵۰، ۱۳۴، ۱۵۱، ۱۹۲، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۳ ۽ ۲۱۴)

۱۸- مهيسر، عبدالرحمان

مهيسر جي مام. / عبدالرحمان مهيسر.ـــــــــ ڳوٺ رفيق مهيسر، ضلعو خيرپور: حفيظ برادرز.- ڪرم پبليڪيشن لاهور.- ۱۹۹۷ع.

۲۱ س.م ؛ ۱۹ + ۲۱۵ ص.
(سچل سرمست جو ذڪر ص ص. ۱۵، ۷۳-۱۷۴.)

۱۹- ناز سنائي

پوهيي جون تحريرون حصو پهريون / ناز سنائي.______
حيدرآباد: سنڌي ساهت گهر.- آڪاش پرنٽرس حيدرآباد.- ۱۹۹۴ع.
۲۲ س.م. ؛ ۲۴۶ ص
(سچل سرمت جو حوالو ص ص. ۵۲, ۷۴, ۹۴ ۽ ۱۵۸)

ب - رسالا

۲۰- آفتاب ابڙو: "سچل سرمست هفت زبان شاعر".- ماهوار______ماه روز ______ڪراچي.- آگسٽ ۱۹۹۷ع.- ص ص. ۱۲

۲۱- ابراهيم ڪرل: "سچل سرمست ۽ سنڌي همعصر شاعر".- ميگزين______ سنڌو______حيدرآباد.-۲ سيپٽمبر ۱۹۹۳ع.-ص ص. ۶-۷.

۲۲- ابڙو غلام نبي: "سچل سرمست".- سالنامو______ منڇر______ گورنمينٽ ڪاليج دادو.- ۱۹۷۸- ۱۹۸۰ع.- سنڌي ڀاڱو، ص ص. ۴۶-۴۷.

۲۳- اسحاق سميجو: "مذهبي ڪٽرپڻو ۽ سچل سرمست" هفتيوار______ سنڌو______ حيدرآباد.- ۱۸-۲۴ مارچ ۱۹۹۰ع.

۲۴- امان راهي: "سچل جي شاعري هڪ دور جي پڇاڻي".- ماهوار پارس ڪراچي.- مئي جون ۱۹۸۵ع. ص ص. ۴۲-۴۸.

۲۵- بخاري مشتاق: "سچل سان سچو".- ماهوار______ وين گارڊ______ ڪراچي.- سيپٽمبر ۱۹۹۴ع.

٢٦- بروهي، علي احمد: "سچل ۽ سچ".- ماهوار ـــــــ پارس ـــــــ
ڪراچي.- سيپٽمبر آڪٽومبر ١٩٨٤ع ص ص. ٣١ - ٣٣.

٢٧- تاجل بيوس: "سچل سرمست انساني عظمت جو شاعر".- ماهوار ـــــ
پارس ـــــ ڪراچي.- جنوري ١٩٩٠ع.- صص. ٥٢ - ٥٣.

٢٨- تالپور، شير محمد: " حضرت سچل سرمست".- ماهوار . پيغام
ڪل .حيدرآباد.- جولاءِ ١٩٩٧ع.- صص. ٢٢-٣١.

٢٩- پناڻ علي نواز: " سچل تصيف امر جليل- تنفيد".- هفتيوار ـــــــ
وينجهار ـــــــ حيدرآباد.- ٦-١٩ جولاءِ ١٩٨٧ع.

٣٠- پريل دايو: "سچل سارو سچ".- هفتيوار ـــــــ سنڌو ـــــــ
حيدرآباد.- ١٢ - ١٨ اپريل ١٩٩٠ع.

٣١- چيتل پرسرام:" سچل، منصور ثاني".- ماهوار ـــــــ پيغام ـــــــ
ڪراچي.- سيپٽمبر - ڊسمبر ١٩٩١ع.- صص ٦٨ - ٧٤.

٣٢- دادا سنڌي: "سچل جو سارنگ".- پندرهن روزه ـــــــ عبرت
ميگزين ـــــ حيدرآباد.- ١ مئي ١٩٩٥ع.- صص.١٥.

٣٣ - دودو دلنواز: " سچل سرمست".- ماهوار ـــــــ گلستان ـــــــ
حيدرآباد.- جولاءِ ١٩٨٠ع.- صص. ١٧ - ١٨.

٣٤- شمشيرالحيدري: "سچل جي ڪلام ۾ شخصيت جي تربيت".- هفتيوار
ـــــــ هدايت ـــــــ حيدرآباد.- ٢١ جون ١٩٨٤ع.- صص. ٤.

٣٥- صوفي غلام مصطفيٰ: "حضرت سچل سرمست".- هفتيوار ـــــــ
سنڌو ـــــــ حيدرآباد.- ٢٠ - ٢٦ اپريل ١٩٨٩ع.

٣٦- فهميده حسين، ڊاڪٽر: "شاهه ۽ سچل جي شاعريءَ ۾ ڏک جو
حصو".- ماهوار . پيغام .ڪراچي.- اپريل ١٩٩٣ع.

٣٧- قاضي خادم: "سچل جي ڪلام ۾ جديد فڪر".- هفتيوار ______ نئون نياپو ______ ڪراچي.- جنوري فيبروري ١٩٨٥ع.

٣٨- لاکو، غلام محمد: " انيس المساڪين ۾ درازي درويشن جو ذڪر".- ماهوار ______ پيغام ______ ڪراچي.- اپريل مئي ١٩٩٣ع.

٣٩- مشتاق، غلام مصطفيٰ: "ڪو ڪيئن چوي ڪو ڪيئن چوي".- هفتيوار ______ سنڌ سجاڳ ______ جيڪب آباد.- ١٠ جون ١٩٨٦ع.- صص. ١٢ - ١٣،

٤٠ - ملڪ نديم: "سچل سائينءَ جي زماني جا شاعر".- ماهوار ______ پيغام ______ ڪراچي.- اپريل مئي ١٩٩٣ع.

٤١ - ملڪ نديم "سچل سرمست جي سياسي سوچ".- سلسلي وار ______ پره ڦٽي ______ سکر.- جولائي ١٩٨٧ع.- صص. ٩ - ١٣.

٤٢ - ملڪ نديم: " سچل سرمست کي ڪيئن پڙهجي ۽ پيش ڪجي؟".- ماهوار ______ ماه روز ______ ڪراچي.- آڪٽوبر ١٩٩٧ع صص. ٤.

٤٣ - منظور قريشي: " سچل سارو سچ".- هفتيوار ______ برسات ______ ڪراچي.- ٣٠ آڪٽوبر - ٧ نومبر ١٩٧٢ع.

ج - اخبارون

٤٥ - آزاد قاضي: "سچل سائينءَ جي مواد جي ڳولها".- روزاني ______ عوامي آواز ______ ڪراچي.- ٤ فيبروري ١٩٩٧ع.

٤٦ - آزاد قاضي: " سچل سرمست ۽ حڪمرانن جا لاڳاپا".- روزاني ______ عوامي آواز ______ ڪراچي.- ٩ جنوري ١٩٩٧ع.

۴۷ - آزاد قاضي: "سچل سرمست ۽ سندس فڪر".- روزاني ــــــ سنڌ سجاڳ ـــــــ ڪراچي.- ۵ فيبروري ۱۹۹۷ع.

۴۸ - آزاد قاضي: " سچل ۽ سنڌ جي ثقافت".- روزاني ـــــــ سنڌ سجاڳ ـــــــ ڪراچي.- ۱۰ جنوري ۱۹۹۷ع.

۴۹ - ابڙو نصرت حسين: " تنهنجا سارا مولوي منهنجو هڪ سچل".- روزاني ـــــــ عبرت ـــــــ حيدرآباد.- ۲۴ جنوري ۱۹۹۷ع.

۵۰ - ابڙو نصرت حسين: "سچل بيباڪ رهنما".- روزاني ـــــــ سنڌ سجاڳ ـــــــ ڪراچي.- ۲۴ جنوري ۱۹۹۷ع.

۵۱ - ابڙو، نصرت حسين: " سچل بيباڪ رهنما".- روزاني ـــــــ سنڌ سجاڳ ـــــــ ڪراچي.- ۲۷ جنوري ۱۹۹۷ع.

۵۲ - ابڙو نصرت حسين: " سچل سرمست دانشورن جي نظر ۾".- روزاني ـــــــ هلال پاڪستان ـــــــ ڪراچي.- ۲۴ جنوري ۱۹۹۷ع.

۵۳ - ابڙو نصرت حسين: " سچل سنڌ جو سڀاجهڙو شاعر".- روزاني ـــــــ جاڳو ـــــــ ڪراچي.- ۱۸ جنوري ۱۹۹۷ع.

۵۴ - ابڙو نصرت حسين: "عشق الاهي ذات".- روزاني ـــــــ عوامي آواز ـــــــ ڪراچي.- ۲۳ جنوري ۱۹۹۷ع.

۵۵ - اجڻ، ميان ذوالفقار: "سچل بحيثيت انسانيت نواز آلاپ".- روزاني ـــــــ سنڌ نيوز ـــــــ حيدرآباد.- ۱۹ مارچ ۱۹۹۷ع.

۵٦ - اجڻ، ميان ذوالفقار: " سچل بحيثيت انسانيت نواز آلاپ".- روزاني ـــــــ سنڌو ـــــــ حيدرآباد.- ۱۸ مارچ ۱۹۹۷ع.

۵۷ - اختر آزاد منگي: " سچل سارو سچ ۽ سنڌي سماج" روزاني ـــــ خلق ـــــ حيدرآباد.- ۲۵ جنوري ۱۹۹۷ع.

۵٨ - اختر درگاهي: "سچل جر نظريو" روزانہ ـــــ عوامي آواز ـــــ ڪراچي.- ٢٧ مارچ ١٩٩١ع.

۵٩ - اسحاق سميجو: "مان سبق پڙهان ڪيهن سڄڻ ڏسان" روزانہ ـــــ ڪاوش ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٦٠ - اعجاز منگي: "سڄ سچو تون سمجهہ رک توکي چگائي تو چوان".- روزانہ ـــــ سنڌ ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٦١ - اقرار پيرزادو: " ائين ٿي ٿي نٿو سگهي!" (سچل جي حوالي سان).- روزاني ـــــ جاڳو ـــــ ڪراچي.- ٢٦ جنوري ١٩٩٧ع.

٦٢ - ايڊيٽوريل: " اڄ سچل جهڙي سچوء جي ضرورت آهي".- روزاني ـــــ سنڌ نيوز ـــــ حيدرآباد ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٦٣ - ايڊيٽوريل: "اڄ سچل جهڙي سچوء جي ضرورت آهي".- روزاني ـــــ سنڌو ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٦۴ - ايڊيٽوريل: " جوئي آهيان سوئي آهيان".- روزاني ـــــ بختور ـــــ حيدرآباد.- ٢٢ جنوري ١٩٩٧ع.

٦۵ - تبسم جمائي: "حضرت سچل سرمست جو ساٿي نانڪ يوسف".- روزانو ـــــ عبرت ـــــ حيدرآباد.- ١۴ جنوري ١٩٩٢ع.

٦٦ - تنوير عباسي: " سچل سائينء جي ڪلام جا سرائڪي، سنڌي قلمي نسخا".- روزاني ـــــ خلق ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جولاء ١٩٩٧ع.

٦٧ - پيراهين، غلام شبير غمگين: "هفت زبان شاعر حضرت سرمست" (پاڪ صفحو).- روزاني ـــــ بختور ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جولاء ١٩٩٧ع.

٦٨ - چامڙو، غلام جعفر: "حضرت سچل سرمست ۽ سنڌي شاعري".- روزاني ـــــ سنڌ نيوز ـــــ حيدرآباد.- ١٤ فيبيروري ١٩٩٧ع.

٦٩ - چامڙو، غلام جعفر: " حضرت سچل سائين ۽ سنڌي شاعري".- روزاني ـــــ سنڌو ـــــ حيدرآباد.- ١٤ فيبروري ١٩٩٧ع.

٧٠ - حزب الله سومرو: "سچل ادبي ڪانفرنس جو احوال" روزانہ ـــــ سنڌ نيوز ـــــ حيدرآباد.- ٦ فيبروري ١٩٩٧ع

٧١ - حزب الله آءِ سومرو: " سچل ادبي ڪانفرنس جو احوال".- روزاني ـــــ سنڌو ـــــ حيدرآباد.- ٩ فيبروري ١٩٩٧ع.

٧٢ - حزب الله آءِ سومرو: " سچل جو مڪتب تي تبصرو" روزانہ ـــــ پاڪ سنڌ ـــــ سکر.- ٨ جنوري ١٩٩٧ع.

٧٣ - حزب الله آءِ سومرو: " سچل جو مڪتب تي تبصرو".- روزانہ سنڌو حيدرآباد.- ٥ فيبروري ١٩٩٧ع.

٧٤ - حزب الله آءِ سومرو: "سچل سرمست ادبي ڪانفرنس".- روزانہ ـــــ پاڪ ـــــ سکر.- ٢٧ فيبروري ١٩٩٧ع.

٧٥ - خواجہ ذوالفقار: "خدا جي عشق کان سچل جي عشق تائين".- روزاني ـــــ برسات ـــــ ڪراچي.- ٢٥ جنوري ١٩٩٧ع.

٧٦ - خواجہ ذوالفقار: " روزا ۽ نمازون اي پن چگو ڪم..".- روزاني ـــــ برسات ـــــ ڪراچي.- ٢٥ جنوري ١٩٩٧ع.

٧٧ - خواجہ ذوالفقار: "سچل ڳالھ عشق دي سچي، پيا سڀ پنڌ اجايا".- روزاني ـــــ سنڌ نيوز ـــــ حيدرآباد.- ١٥ فيبروري ١٩٩٧ع.

٧٨ - خواجہ ذوالفقار: " سچل ڳالھ عشق دي سچي، پيا سڀ پنڌ اجايا".-

روزاني ـــــ عبرت ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.
٧٩ - خليق ٻگهيو: . انسان جي انفراديت ۽ سچل جي نظر".- روزاني ـــــ جاڳو ـــــ ڪراچي.- ١٩ فيبروري ١٩٩٧ع.

٨٠ - خليل ابڙو: " سنڌ جي عظيم هستي - سچل سرمست".- روزاني ـــــ سنڌ سجاڳ ـــــ ڪراچي.- ٢٣ جنوري ١٩٩٧ع.

٨١ - خليل ابڙو: ڳالهه سچل جي سالڪ سمجهن".- روزاني ـــــ عوامي آواز ـــــ ڪراچي.- ٢٢ جنوري ١٩٩٧ع.

٨٢ - دادا سنڌي: "سچل جي شاعريءَ ۾ ڪانگ جو ذڪر".- روزاني ـــــ بختور ـــــ حيدرآباد.- ٦ آگسٽ ١٩٩٧ع

٨٣ - ڊڪڻ، احمد علي: "جنهن دل پيتا عشق دا جام".- روزاني ـــــ جاڳو ـــــ ڪراچي.- ٢٦ جنوري ١٩٩٧ع.

٨۴ - ساگر، عبدالمجيد ٿهيم: "سچل وحدت جو پيغام".- روزاني ـــــ بختور ـــــ حيدرآباد.- ١٧ سيپٽمبر ١٩٩٧ع.

٧٥ - سرڪي، علي حسن: " سچل تي تحقيق ۽ مزارن جو جائزو".- روزاني ـــــ عوامي آواز ـــــ ڪراچي.- ٢٦ جنوري ١٩٩٧ع.

٨٦ - سرڪي، علي حسن: " سچل جو روضو ۽ ٻيون مزارون" روزاني ـــــ سنڌ سجاڳ ـــــ ڪراچي.- ٢٧ جنوري ١٩٩٧ع

٨٧ - سرڪي، علي حسن: "سچل سائين بابت اديبن ۽ عالمن جا رايا".- روزاني ـــــ برسات ـــــ ڪراچي.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٨٨ - سرڪي، علي حسن: "سچل سائين بابت خيرپور جي اديبن ۽ سياستدانن جا رايا".- روزاني ـــــ مهراڻ ـــــ حيدرآباد.- ۴ فيبروري ١٩٩٧ع.

٨٩ - سرڪي، علي حسن: "سچل سائين جو روضو مبارڪ".- روزاني ـــــ سنڌ نيوز ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٩٠ - سرڪي، علي حسن: "سچل سائين جو روضو مبارڪ".- روزاني ـــــ سنڌو ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٩١ - سرڪي، علي حسن: " سچل سائين جو رضو مبارڪ".- روزاني ـــــ مهراڻ ـــــ حيدرآباد.- ١٨ جنوري ١٩٩٧ع.

٩٢ - سرڪي، علي حسن: " سچل جي دور جا تاريخي واقعا".- روزاني ـــــ خلق ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٩٣ - سرڪي، علي حسن: " سچل سائين جي دور (١٧٣٩- ١٨٢٧) جا تاريخي واقعا".- روزاني ـــــ سنڌ نيوز ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٩۴ - سرڪي، علي حسن: "سچل سائين جي دور جا تاريخي واقعا".- روزاني ـــــ سنڌو ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٩٥ -صوفي، غلام مصطفيٰ: "شاعر هفت زبان سچل سرمست".- روزانہ ـــــ عوام ـــــ ڪراچي.- ١۴ فيبروري ١٩٩٥ع.

٩٦ - طالب، نواز علي: "سچل سارو سچ".- روزاني ـــــ سوال ـــــ حيدرآباد.- ٢٥ جنوري ١٩٩٧ع.

٩٧ - طالب، نواز علي: "سچل سارو سچ".- روزاني ـــــ مهراڻ ـــــ حيدرآباد.- ٢٣ جنوري ١٩٩٧ع.

٩٨ - عاصي فقير عباسي: " الله جاٽي دل لڳي آ".- روزانہ ـــــ عبرت ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

٩٩ - عبدالغفور لنڊ: . سچل سرمست مين آيا مک ويکڻ".- روزاني ـــــ سنڌ نيوز ـــــ حيدرآباد.- ٢۴ جنوري ١٩٩٧ع.

١٠٠ - عبدالغفور لنب: "مين آيا مک ويکڻ" روزاني ـــــ سنڌو ـــــ حيدرآباد.- ٢٤ جنوري ١٩٩٧ع.
١٠١ غلام رباني: " هک سٽ پريت دي".- روزاني ـــــ بختور ـــــ حيدرآباد.- ٣٠ اپريل ١٩٩٧ع.
١٠٢ - فاتح، غلام حسين، ميان: "حضرت سچل سرمست".- روزاني ـــــ جاڳو ـــــ ڪراچي.- ٢٣ جنوري ١٩٩٧ع.
١٠٣ - فاتح، غلام حسين، ميان: " حضرت سچل سرمست".- روزانہ ـــــ عبرت ـــــ حيدرآباد.- ٢٤ جنوري ١٩٩٧ع.
١٠٤ - فاتح، غلام حسين، ميان: "درازا شريف وارو سچل سرمست" روزاني ـــــ خلق ـــــ حيدرآباد.- ٢٤ جنوري ١٩٩٧ع.
١٠٥ - قلب سومرو "سچل سارو سچ".- روزاني ـــــ مهراڻ ـــــ حيدرآباد.- ٢٢ جنوري ١٩٩٧ع.
١٠٦ - ڪمال، در محمد: " سچو سارو سچ" قسط ١.- روزانہ ـــــ سنڌ نيوز ـــــ ١٥ جنوري ١٩٩٧ع.
١٠٧ - ڪمال، در محمد: "سچو سارو سچ" قسط ٢.- روزانہ ـــــ سنڌ نيوز ـــــ حيدرآباد ١٦ جنوري ١٩٩٧ع.
١٠٨ - ڪمال، در محمد: " سچو سارو سچ" قسط ٣.- روزانہ ـــــ سنڌ نيوز ـــــ حيدرآباد.- ١٧ جنوري ١٩٩٧ع.
١٠٩ - گرامي، غلام محمد، مولانا: " سچل فقير جو نظريو تصوف".- روزانہ ـــــ مهراڻ سالگرهہ نمبر ـــــ حيدرآباد.- ١٦ نومبر ١٩٥٨ع صص. ٢٨ - ٢٩.
١١٠- مشتاق مغل:" سچل جي شاعري، پريم پچار".- روزاني ـــــ سوال ـــــ حيدرآباد.- ٢٤ جنوري ١٩٩٧ع

١١١ - مقصود گل:" سچل منصور سنڌي" نظم.- روزاني ـــــ جاڳو ـــــ
ڪراچي.- ٢٦ جنوري ١٩٩٧ع.

١١٢ - مقصود گل: "سچل منصور سنڌ" نظم.- روزانـ ـــــ عبرت ـــــ
حيدرآباد.- ٢٣ فيبروري ١٩٩٧ع.

١١٣ - مقصود گل: "سچل منصور سنڌي" نظم.- روزاني ـــــ هلال
پاڪستان ـــــ ڪراچي.- ٢٣ جنوري ١٩٩٧ع.

١١٣ - ملڪ نديم:" سنيهو سرمست جو" روزاني ـــــ ڪاوش ـــــ
حيدرآباد ١٩ مارچ ١٩٩٧ع.

١١٥ - منصور جروار: " سچل سچ سٽايو".- روزاني ـــــ سنڌ سجاڳ
ڪراچي.- ٢٥ جنوري ١٩٩٧ع.

١١٦ - منصور جروار: .سچل سچ سٽايو".- روزاني ـــــ عوامي آواز ـــــ
ڪراچي ٢٣ جنوري ١٩٩٧ع.

١١٧ - ميراڻي، غلام حسين: . حضرت سچل سرمست".- روزاني ـــــ
هلال پاڪستان ـــــ ڪراچي.- ٢٥ جنوري ١٩٩٧ع.

١١٨ - ياسر قاضي: " غلام حسين: " حضرت سچل سرمست".- روزاني ـــــ
هلال پاڪستان ـــــ ڪراچي.- ٢٥ جنوري ١٩٩٧ع.

١١٩ - ياسر قاضي: " سچل سارو سچ".- روزاني ـــــ عوامي آواز ـــــ
ڪراچي.- ٢٥ جنوري ١٩٩٧ع.

١٢٠ - ياسر قاضي: " سچل سارو سچ" روزاني ـــــ هلال پاڪستان ـــــ
ڪراچي.- ٢٣ جنوري ١٩٩٧ع.

١٢١ - ياسر قاضي: " سچل ۽ سندس شاعري".- روزاني ـــــ سنڌ سجاڳ
ـــــ ڪراچي.- ٢٦ جنوري ١٩٩٧ع.

١٢٢ - ياور علي، ڪاظمي: "سچل جي ڪلام ۾ درويش جي حقيقت"
روزاني ـــــ بختور ـــــ حيدرآباد.- ١٢ مارچ ١٩٩٧ع.

٣ - حصہ اردو

الف: کتب

١٢٣ - انور چودھري

پنجاب ایک تاریخي خاکہ. / انور چودھری. ـــــــــ لاھور: سائوتھ ایشیا پارٹنر شپ پاکستان.- پریس.- ١٩٩٧ع.

٢٢ س.م. ؛ ٨١ ص.

(ھیر کے حوالے سے سچل سرمست کا حولہ ص. ٣٥)

١٢٤ - جاوید، انعام الحق، ڈاکٹر

پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ. / داکٹر انعام الحق جاوید. ـــــــــ اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، پاکستان.- ایس.ٹي پرنٹرز راولپندی.- ١٩٩٧ع.

٢٢ س. . ؛ ٤٥٦ ص.

(سچل سرمست کا حوالہ ص ص. ٣٣٤)

١٢٥ - جویو، محمد ابراھیم:

سندھ کے صوفي شعرا.- / محمد ابراھیم جویو (مترجم سیدہ شگفتہ اشتیاق). ـــــــــ لاھور: فکشن ھائوس. زاھد بشیر پرنٹرز لاھور.- ١٩٩٧ع

٢١ س. م. ؛ ٨٠ ص

(ابراھیم جویو کی مشھور سندھی تصنیف " شاھ، سچل ۽ سامی "کا اردو ترجمہ. اس کتاب مین سندھ کے ان تینون شاعرون کي حیات اور کلام پر سیاسي، مذھبی، تھذیبی اور اقتصادی پس منظر مین مطالعہ پیش کیا گیا ھے.)

١٢٦ - حيدر سندھي، ڈاڪٽر

همارا لساني و ادبي ورثہ. / داڪٽر حيدر سندھی.ـــــاسلام آباد: همارا لساني وادبی ورثہ ايس ٹي پرنٹرز راولپنڈي.- ١٩٩٥ع.

٢١ س. م. ؛ ٢٨١ ص.

(سچل سرمست ڪ حوالے ص ص. ٢٢، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٢، ٢٠١، ٢٣٣، ٢٣۴، ٢٣٥، ٢۴٠، ٢۴١، ٢٥١ اور ٢٦٠)

١٢٧ - راهي اعجاز

رودار سيمينار قومي زبان کي ترقی مين صوبون کا حصہ. / اعجاز راهی ـــــــ اسلام آباد: مقتدره قومی زبان پاکستان.- هائي لائيت پرنٹرز. لاهور.- ١٩٨٥ع.

٢٢ س.م. ؛ ١٠٢ ص

(سچل سرمست کا حوالہ ص ص. ٣٢ - ٣٣)

١٢٨ - سومرو خادم حسين

سرڪيڏارو / خادم حسين سومرو. ـــــــ لاهور: گورا پبلشرز.- زاهد بشير پرنٹرز لاهور.- ١٩٩٧ع

٢١ س.م. ؛ ١٧٩ ص

(سچل سرمست کا حوالہ ص ص. ١٢٣ اور ١٢٩)

١٢٩ - سيد جي. ايم

جيسا مين نے ديکها. / جي.ايم.سيد. ـــــــ کراچي: اداره فروغ انسانيت.- پاکستان هيرالڈ پريس کراچي.- من اشاعت؟

٢٢ س.م. ؛ ٢٠٨ ص.

(سچل سرمست حوالہ ص ص. ۴٣, ٧۴, ٧٥, ٨٩, ١٣۴, ١٦٥، اور)

١٣٠ - شاهہ عزيز الكلام

اردو کے امی شعرا. / شاه عزيز الكلام.ـــــــ کراچي: اردو اکيدمي پاکستان.- القادر پرنٹنگ پريس کراچي.- ١٩٩٦ع.

۲۱ س.م.	؛	۲۵۴ ص.
(سچل سرمست کي سوانح و کلام ص ص. ۱۶۹ ـ ۱۷۰)

۱۳۱ - فخر زمان

پاکسان کے صوفی شعراء. / فخر زمان (مدیراعلیٰ) سعیده درانی اور راشد متین (مرقسین). ـــــ اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان.- خورشید پرنٹرز، اسلام آباد: ۱۹۹۵ع.

۲۲ س.م.	؛	۴۸۸ ص.

(اسلام آباد مین بین الاقوامی ادبي کانفرنس کي موقع پر پاکستان کے ۱۴ نامور صوفی شاعرون کے حالات اور کلام کے انتخاب کو سات بین الاقوامی زبانون مین بیک وقت شایع کیا گیا تھا. اودو مین جو تعارف دیا گیا ھے وه اصل مین انگریزي سے ترجمه کیا گیا ھے. سچل سرمست کي سوانح اور کلام کا ترجمه نصیر مرزا نے کھا ھے.

(حواله جات ص ص. ۲۳، ۳۳۹ - ۳۵۳، ۴۸۱، ۴۸۵ اور ۴۸۶.)

۱۳۲ - قدوسي، اعجاز الحق

سندھ کي تاریخی کھانیان / اعجاز الحق قدوسي.ــــ اسلام آباد: نیشنل بوک فائونڈیشن.- ثمر پرنٹرز کراچي.- طبع دوم ۱۹۸۸ع.

۲۱ س. .	؛	۲۶۳ ص.

(سچل سرمست پر مضمون ص ص. ۲۵۵ ـ ۲۵۶)

۱۳۳ - قرت العین حیدر

کار جھان دراز ھے. / قرت العین حیدر. ــــــ کراچي: مکتبه اردو ادب.- منظور پریس لاھور.- سن؟

۲۱ س.م.	؛	۳۹۸ ص

(سچل سرمست کا حواله ص ص. ۱۹۷ ـ ۱۹۸)

۱۳۴ مہر کا چیلوي

داستان- زندان / مہر چیلوی. ــــــــ میرپور خاص: مہر پبلیکیشن.- نیوفیمس پریس حیدرآباد.- ۱۹۹۴ع.

۲۱ س. م. ؛ ۳۴۲ ص.

(سچل سرمست کا حوالہ ص ص. ۲۵ اور ۱۶۸)

۱۳۵ - نگہت سلیم

پاکستان اہل قلم کی ڈائریکٹري. / نگہت سلیم. ــــــــ اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان.- رعنا پرنٹرز اسلام آباد.- ۱۹۹۶ع.

۲۴ س.م ؛ ۵۳۴ ص.

(مختلف اہل قلم کے تصانیف کی کوائف سے سچل سرمست کے حوالے ص ص. ۲۴۱، ۲۷۳، ۲۸۷، ۳۲۲، ۳۴۳، ۳۵۱، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۷۳ اور ۳۷۶)

۱۳۶ - نیاز ہمایوني

سندھ نامہ. / نیاز ہمایونی. لاہور: ــــــــ مرکزی اردو بورد.- نیوگرین پرنٹرز حیدرآباد.- ۱۹۷۸ع.

۲۲ س. م. ؛ ۲۵۹ ص

(سچل سرمست کا حوالہ ص. ۷۴)

ب رسائل

۱۳۷ - آفاق صدیقي: ا سچو سدا روشن رہے گا تیرا نام".- ماھنامہ اظہار ــــــــ کراچی.- مئي جون ۱۹۸۶ع صص. ۹۹ - ۱۰۰.

۱۳۸ - ابراھیم خلیل، پروفیسر: " سچل سرمست کي مثنوی و حدت نامہ کا اجمالی جائزہ" ماھنامہ ــــــــ اظہار ــــــــ کراچی.- مئی جون ۱۹۸۸ع صص. ۲۶ - ۲۹.

۱۳۹ - اداريہ: "حضرت سچل سرمست".- هفت روزه ـــــــ احوال كراچى.- ۱۱ - ۲۴ اپريل ۱۹۹۱ع.- ص.ص ۴۳ - ۴۴

۱۴۰ - خان آصف: "حضرت سچل سرمست".- هفت روزه

اخبار جهان ـــــــ كراچى ۲۴ تا ۳۰ مارچ ۱۹۹۷ع ص ص.

.۲۵ - ۲۴

۱۴۱ - نسيم امروهوى، علامہ: " سچل كى اردو اور فارسي شاعرى .- ماهنامہ ـــــــ اظهار ـــــــ كراچى.- فرورى مارچ ۱۹۸۴ع.

ج: اخبارات

۱۴۲ - ابرو نصرت حسين: " انسانيت كۓ علمبردار صوفى شاعر سچل سرمست".- روزنامہ ـــــــ جنگ ـــــــ كراچى مدوويک ايديشن ۲۹ جنورى ۱۹۹۷ع.- ص. ۱۱،

۱۴۳ - ابرو نصرت حسين: "سچل سرمست كا پيغام" روزانہ ـــــــ نوائۓ وقت ـــــــ كراچى.- ۲۳ جنورى ۱۹۹۷ع.

۱۴۴ - جاويد عنايت مغل: "سچل سارا سچ".- روزانہ ـــــــ نوائۓ وقت ـــــــ كراچى.- ۲۳ جنورى ۱۹۹۷ع.

۱۴۵ - جاويد عنايت الله مغل: " شاعر هفت زبان، حضرت سچل سرمست رح".- روزانہ ـــــــ امن ـــــــ كراچي.- ۲۳ جنوري ۱۹۹۷ع.

۱۴۶ - شمشير الحيدري: "عظيم صوفى شاعر سچل سرمست،.- روزانہ ـــــــ جنگ ـــــــ كراچي.- مذويک ۲۲ فروري ۱ مارچ ۱۹۹۳ع.- ص.۲.

۱۴۷ - شهناز حسين: "سچل سرمست احوال و ڪلام؛- روزنامہ ـــــ ڪليم ـــــ سڪهر.- ۲۲ جنوري ۱۹۹۷ع.

۱۴۷ - عضنفر مهدی، ڈاکٹر: "سچل سرمست شاعر هفت زبان؛-

روزانہ ـــ نوائِ وقت ـــ کراچی.- ۲۳ جنوری ۱۹۹۷ع

۱۴۹ - قاضي على اكبر درازی: . سچل عظيم شاعر و مفكر؛ .- روزنامہ ـــ كيلم ـــــ سكهر.- ۲۱ جنوری ۱۹۹۷ع.

۳ - سرائكي حصہ

۱۵۰ - پرويز سجاد حيدر

سرائكي ادب ٹورتےِ پندھہ. / سجاد حيدر پرويز. ـــــ مظفر گرھہ: مجلس سرائكی مصنفين پاكستان.- جهوک پرنٹرز ملتان.- ۱۹۹٦ع.

۲۳ س.م. ؛ ٦۳۲ ص

(سچل سرمست دا حوالہ ص ص. ۲٦، ۳۳، ۳۸، ٦۰، ۸۰، ۸۳- ۸۴، ۸۹، ۱۵۴-۱۵۵، ۱۷٦، ۱۷۷، ۱۸۷، ۱۸۸، ۳۹۲، ۴۰۷، ۴۵۹، ٦۱۱، ٦۱۳، ٦۲۲، تے دتا گيا هے.)

۴ - حصہ فارسي

۱۵۱ - فخرر زمان

شعراي بزرگ عرفاني پاكستان. / فخر زمان (سرويراستار).-ڈاكٹر محمد صديق خان شبلى (مترجم). ــــــــــ اسلام آباد: اكادي ادبيات پاكستان.- كرسٹل پريس اسلام آباد.- ۱۹۹۵ع

۲۲ س.م. ؛ ۲۳ ص.

(حوالہ سچل سرمست در مقدمہ بر ص ص. الف، ٦ احوال و ترجمہ منتخب اشعار فارسي در نثر ص ص. ۲۳۵ - ۲۴۵ داده است.).

SECTION OF ENGLISH

And Other Languages

A. BOOKS

152. ANSAR ZAHID KHAN

Road to Pakistan./Ansar Zahid Khan.—— Karachi: Pakistan Historical Society.- Mas Printers Karachi.- 1990.

24 c.m. ; 653 p.

(Ref. of Sachal on pp. 577 and 595.)

153. FAKHAR ZAMAN.

Les Poetes Mystiques due Pakistan. (French Translation of Mysitc Poets of Pakistan)./Fakhar Zaman (Chief Editor), Jean-Yves Merlet (French Translator).—— Islamabad: Pakistan Academy of Letters.- Pagemaker the Printer, Islamabad.- 1995.

22 c.m. ; 316p.

(Ref. of Sachal Sarmast on pp. 9, 241 — 248.)

154. FAKHAR ZAMAN.

Los Grandes Poetas Misticos Del Pakistan. (Spanish translation of Mystic Poets of

Pakistan)./ Fakhar Zaman (Chief Editor) Jose Martin Arancibia (Spanish Translator)——— Islamabad: Pakistan Academy of Letters.- Multi Media Printer, Islamabad.- 1995.

22 c.m. ; 530 p.

(Ref. of Sachal Sarmast on pp. 1, 29, 395— 411.)

155. FAKHAR ZAMAN

Mystic Poets of Pakistan.(English)/ Fakhar Zaman (Chief Editor), Rashid Mateen (Compiler), Dr. Tariq Rehman (Editor).———Islamabad: Pakistan Academy of letters.- Crystal Printers, Islamabad.- 1995.

22 c.m. ; 532 p.

(Ref. of Sachal Sarmast on pp. 25, 399 — 415, 529 and 531)

156. FAKHAR ZAMAN

Mystic Poets of Pakistan (Chinees translation)./Fakhar Zaman (Chief Editor),? (Chinees transflation)?———Islamabad: Pakistan Academy of Letters.- Printer?.- 1995.

22 c.m. ; 371 p.

(Life and chinees translation of the selected versians of Sachal Sarmast are given on pp. 303 — 311)

157. FAKHAR ZAMAN

Mystic Poets of Pakistan (Russian transletion). / Fakhar Zaman (Chief Editor),— Islamabad: Pakistan Academy of Letters.- 1995.

22 c.m. ; 464 p.

(Life of Sachal and Russian translation of Sachals poetry is given on pp. 322 — 335.)

158. JOTWANI, MOTILAL

A Dictiionary of Sindhi Literature./Motilal Jotwani————New Delhi: Sampark Parakashan.- Nilum Printing Press, New Delhi.- 1996.

21 c.m. ; 200 p.

(Sachal Sarmast described on pp. 129 —130 and also on different pages.)

159. SCHIMMEL, ANNIMARIE

Sindhi Litrature./Annimarie Schimmel.— Wiesbaden, Germany: Published as a section of part II, Vol.VIII, A History of Indian Literature. 1974.

? c.m. ; 41 p.

(Ref. of Sachal Sarmast on pp. 21, 22, 23 and 24.)

160. VASWANI, T.L.

A Voice From the Wilderness (A Voice from the Desert)./T.L. Vaswani (Edit ed by Prof.Sakhi Qabool Muhammad).————Khairpur: Sachal Chair.- Popat Press Khairpur.- 1996. 3rd Edition.

18 c.m. ; ix + 45 p.

Contents: Message (Prof. Dr. Bashir Ahmed Shaikh, Vice Chancellor Shah Abdul Latif university).- Editor's Note (Prof.Sakhi Qabool Muhammad, Director Sachal Chair).- Forward (Prof. Dr. N.G. Masukhani,).- Introduction (T.L. Vaswani).- the Mystic and his Massage.- Aliph the one Beloved.- The inspirer.- The Pilgrim's Path.- The Ancient Home.

(Actually this booklet is the fourth edition of T.L. Vaswani's work. This whole matter of vaswani was given in Sachal Chair's first publication - "Sachal Sarmast" edited by Dr. Tanveer Abbasi published in 1989).

B. Articles

161. Javed Inayatullah Mughal: "Sachal Sarmast A Poet the Truth".- Daily——Dawn—— Karachi.- 23rd January 1997.

162. Javed Inayatullah Mughal: "Sachal Sarmast's Poetry Embodies the Principles of Mysticism".- Daily——Dawn——Karachi.- 23rd January. 1997.

163. Junejo, Abdul Jabbar, Dr.: "Influence of Shaikh Attar on Sachal Sarmast of Sindh". Annual——Arts Research Journal—— University of Sindh.- Vol.XXX.- 1995. pp. 1 - 5.

ڈو نہیں
جہان وسر گئی
سانوں
پیوڑا نال شرابوں
پاک جایاں سب گول رہیسوں
ھڻ لذم دوست خرابوں

سچو
حق
حاصل
نہ تیوی
ڈیکھ نال کتابوں

"حضرت سچل"